बुक-पोस्ट प्रकाशित सामग्री

गुरुकुल पत्रिका । प्रह्लाद । आर्य भट्ट

रजि० संख्या एल० १२७७

46

सेवा में,

____

____

____

व्यवसाय प्रबन्धक
गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

फलं ८४ परंतु हस्तद्वादशकस्य लिंगतंत्ला
त अन्यं फलमतः शोध्यं यथा १२ भूमेर
र्द्धं ६ दलं व ८ हतं ५८ फलं पूर्वकला ८४ दि
देशुद्धं ३६ शिष्टमिदमस्य क्षेत्रस्य फलं प्र
स्पयश्चात्र समनंतर वक्ष्यमाणसूत्रोक्त
विधिनाजायते क्षेत्रदर्शनं॥

ग्रथलं वा पटि ज्ञाने पि फला
नयनाय सूत्रय ति सर्वेति।

करणसूत्रं सर्वदोर्युतिदलं चतुःस्थि
तं बाहुभिर्विरहितं च तद्वधात् मूलम
स्फुटफलं चतुर्भुजे स्पष्टमेवमुदितं त्रि
बाहुके ३४ उदाहरणं भूमिश्चतुर्दश
मिता मुखमंकसंख्यं बाहू त्रयोदशदि
वाकरसंमितौ च लंबोपि यत्र रविसंख्य
क एव तत्र क्षेत्रे फलं कथय तत्कथितं
यदाद्यैः ३५॥

सर्वेषां दोषां भुजानां युतिर्योगस्तस्य दलम
र्द्धं चतुर्षु स्थानेषु स्थितं बाहुभिर्भुजैः क्रमे
ण विरहितं ऊनितं कार्यं पुनस्तेषां शिष्टा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नां चतुर्णां राशीनां वधो गुणनं कार्यं ततो मू
लं ग्राह्यं तच्च चतुर्भुजे ऽस्फुटं त्रिभुजेतु
दं स्पष्टमेव फलमुदितं कथितं पूर्वाचा
र्यैः ॥ श्रीधराद्यैरिति ३४ उदाहरति माह भूमि
रिति हे विद्वन् यत्र क्षेत्रे भूमिश्चतुर्दशकर
मिता मुखं चांक संख्यं नवकरमितं वाहू
दक्षिणवामगौ त्रयोदश द्वादशकरात्म
कौ एवं तत्रक्षेत्रे यदाद्यैः फलं कथितं तत्कथ
न्यासः । उक्तकरणेन जातं फलं करणी
१२८ अस्याः पदं किंचिन्यूनमेकच
त्वारिंशच्छतं १४१ इदमत्र क्षेत्रे न वा
स्तवं फलं लंबेन निघ्नं कुमुखैक्यखंड
मिति वक्ष्यमाणकरणेन वास्तवं फलं
१२८ अथ त्रिभुजस्य पूर्वोदाहरण
स्य तस्यानेन प्रकारेणापि तदेव फलं
वास्तवं ८४
य वसंततिलका ३५ ॥ न्यासः । १३ | ९ | १२ | १२ अत्र स
र्वेषां भुजानां २।१४।१३।१२ यु १४ ति ४८
रस्या दलं २४ चतुर्थस्याः क्रमेणवाहुभिर्विरहि
तं १५।११।१२।१२ जातमेषां वधः २८८०० अस्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कस्यावर्गरूपत्वेनामूलदत्वात्करणीगतत
याःऽऽ सन्नमूलं ग्राह्यं तच्च किंचिन्न्यूनमेकच
त्वारिंश[illegible]तं ४१ अत्र चतुरस्रे जातमिदं फ
लमस्फुटं ज्ञेयं ननु यद्येकतदस्फुटं फलं त
दा वास्तवं फलमत्र कथं ज्ञायते त्याकांक्षाया
वक्ष्यमाणविधिना तदानयनं सूचयति वास्त
वेत्विति एतदर्थं देवोदाहरणं यद्योलंबोपि
द्वादशात्मक उक्तः तद्यथा भूमिः १४ मु
खं ९ तयोरैक्यं २३ तदर्द्धं २३/२ लंबेन १२ गु
णितं २७६ छेदभक्तं १३८ जातं वास्तवं फलं
यद्वा कुमुखैक्यं २३ लंबार्द्धं ६ गुणितं १३८
फलं एवं चतुर्भुजक्षेत्रस्यास्फुटं फलं प्रदर्श्य
त्रिभुजस्यापि स्फुटं फलं प्रदर्शनीयं तच्च क्षे
त्रे महीमनुमितेति पूर्वोदाहृत एव त्र्यस्रे भुजे
तत्र दर्शयति।। अथेति न्यासः १३ △ १५ सर्वे
दोषां १३।१४।१५ युति ४२ स्तदर्द्धं २ लं २१
स्थानचतुष्टये न्यस्तं २१।२१।२१।२१ वा हु
भिर्विरहितं ८।७।६।२१ तेषां वधः ७०५६।
अस्य मूलं ८४ जातं स्पष्टं फलं तदेव पुरासा
धितं किंचास्य क्षेत्रस्य लंबो द्वादशात्मकः पु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रानापि तेन मध्यनिपातितेन विभक्तमिदं
क्षेत्रं त्र्यस्रद्वयात्मकं जायते तन्न्यासः तत्रै
को भुजो लंब एव द्वितीयस्तु स्वीय एव भूमि
स्तु स्वास्वाबाधे वज्ञेया ग्र
नयोः प्रत्येकं सर्वदो यु

तिरित्यादिकरणेनानीतं फलद्वयं मिश्रि
तं समग्रत्रिभुजक्षेत्रं फलं भवति यथा लघु
भूमिकक्षेत्रस्य फलं सर्वदोः १३।१२।५।यु
ति ३० दलं १५ चतुःस्थितं बाहुभिर्विर
हितं च २।३।१०।१५ तद्वधो ९०० स्य मूलं ३०
फलं दीर्घभूमिकस्य सर्वदो १२।१५।९ यु
ति ३६ दलं १८ चतुःस्थितं बाहुहीनं द्वा
३।९।१८ तद्वधो २९१६ स्यास्य मूलं ५४ फ
लं फलद्वय ३०।५४ मिदं मिलितं ८४ जा
तं तदेव फलं तथा दशसप्तदशप्रमौ भुजौ
त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही तदाहृतक्षेत्रे पि
फलानयनं सर्वदो १०।१७।९ युति ३६ द
लं १८ चतुःस्थितं बाहुहीनं ८।१।९।१८ तद्व
धः १२९६ मूलमस्य ३६ लब्धं फलं नन्व

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नेवविधिनानीतस्यफलस्यअस्त्रेवास्तवत्वं
चतुरस्रेतवास्तवत्वमित्यत्रकोहेतुरित्याकां
क्षायांसूत्रांतरमवतारयति॥
अथेति स्थूलत्वंचतुरस्रेफलस्यास्पष्टत्वं।
तदेवसूत्रमाह चतुर्भुजस्येति हिर्हेत्वर्थेहि
यस्मात्कारणाच्चतुर्भुजस्यक्षेत्रस्यकर्णाव
अथस्थूलत्वनिरूपणार्थंसूत्रं चतुर्भु
जस्यानियतौहिकर्णौ कथं ततोस्मिन्नि
यतंफलंस्यात् प्रसाधितौतच्छ्रवणौ
यदाद्यैः प्रकल्पितौतावितरत्रनस्तः १६
नियतौभवतस्ततोहेतोरस्मिंश्चतुरस्रेनिय
तंवास्तवंफलंकथंस्यात् चतुरस्रेहिलंव
ज्ञानात्कर्णज्ञानाच्चफलंवास्तवंनिरूपयि
ष्यते कर्णयोर्लंवयोश्चतस्मिन्कोणसंको
चविकासाभ्यामनियताभवति ततोलंव
कर्णज्ञानेसर्वदोषत्वितिरित्यादिविधिनानी
यमानंफलंकथंनियतंस्यादितिभावः।
ननुपूर्वाचार्यैश्चतुरस्रक्षेत्रेष्वपिनियतौ
कर्णौवुदाहृतावमतः कथंनयोस्तत्रानि।

ली·वि· यत्तत्किमित्याशंक्याह प्रसाधिताविति तच्छ्र
२१५ वणौ चतुर्भुजक्षेत्रकर्णौ यदाद्यैराचार्यैः प्र
साधितौ तौ कल्पितौ नैः स्वयं कृष्णावि
तरत्र क्षेत्रांतरे तौ कर्णौ न स्तो न भवतः
स्वकल्पितौ ताविति पाठे तैराचार्यैः स्वयं
कल्पितौ नो बाधिरियता रूपो यो स्तो
यद्वा स्वेन कल्पितौ नो निश्चयो यथो स्तो
स्वयमेव यत्नापरिमाणौ किंचिद्विन्यस्य
निर्णीताविस्यर्थः उपेंद्रवज्रा ३६ ॥
नन्वत्यादृश भुजनिबद्धे क्षेत्रांतरे तयोः क
र्णयोरभावे को दोषः क्षेत्रांतरे कर्णांतर
स्यावश्यकत्वादिति किमाद्या आचार्या
उपालभ्यंते इति चेन्नेत्याह ॥
तेष्वेवेति नास्मादृश भुजनिबद्धक्षेत्रांत
रे कर्णांतरं नास्माभिरुच्यते किंतु एषु
वाहुषु पूर्वैः कर्णौ निश्चितौ तेष्वेव बाहु
षु परौ भिन्नौ कर्णौ भवत इति नैषामु
लंभो नानर्थकः ततः किमित्याशंक्य फ
लितमाहानेकधेति फलस्य कर्णाधी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नतामावत्समारणतानन्नानात्वेतन्नानात्वं युक्त
मेवेति सिद्धं उपजात्यर्द्धं ३८ ननु तेष्वेव वाहु
षु कर्णयोरन्यतं कथं भविष्यतीत्याकांक्षायां त
त्प्रकारमनुभावयति चतुर्भुजइति यथा चतु
र्भुजे क्षेत्रे दिगष्टकं निवद्धं एकांतरावेकः कोणां
तरं त्ववधानं ययोस्तादृशौ कोणावाक्रम्य केन

तेष्वेव वाहुष्वपरौ च कर्णावनेकधा
क्षेत्रफलं ततश्च ॥ चतुर्भुजे ह्येकांत
रौ कोणावाक्रम्यातः प्रवेश्यमानौ स्वं
कर्णं संकोचयतः अतउक्तं च तेष्वेव
वाहुष्वपरौ च कर्णाविति ॥

चित्र्यापयित्रा वलेनाक्रांतौ यद्यंतः प्रवेश्येते
तदा तौ कोणौ स्वस्वसंसर्गिणं कर्णं संकोचय
तः तयोश्चांतः प्रवेशे क्रियमाणेन्ययोः को
णयोरपसरणं जायते तौ च वहिरपसरंतौ
स्वस्वं कर्णं वर्द्धयतः यथा दिगष्टकवति च
तुर्भुजे खट्वादौ एकांतरावाग्नेयवायव्यौ कोणौ
वलात्केनचित्तक्षादिनांतः प्रवेश्यमानौ स्वसं
वद्धं सूत्रं संकोचयतः ऐशाननैर्ऋतकोणौ तु व

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ली॰वि॰ ह्निरपसरं तौ स्वस्वसूत्रे वर्द्धयत इत्यनुभवसि
११६ द्धं तथात्रक्षेत्रेऽपि कर्णयोः संकोचविकासाभ्यां
नानात्वमनुभाव्यमित्यर्थः उक्तेऽर्थे पूर्वोक्त
श्लोकांशं प्रमाणयति॥ अत इति ननु एवं कर्ण
योरनियतत्वेन फलस्याप्यनियतत्वे लंबक
र्णावनुद्दिश्य चतुरस्रे नियतं फलं यः पृ

लंबयोः कर्णयोर्वैकमनिर्दिश्याथ।
शं कथं पृच्छत्यनियतं चापि यत्फलं
३८ सुपृच्छकः पिशाचो वा वक्ता वा
नितरां ततः यो न वेत्ति चतुर्बाहोः क्षे।
त्रस्यानियतं स्थितिं॥३८॥

छेतस्य किं वक्तव्यं तत्राह॥ लंबयोरिति॥
कथं पृच्छति मप्रष्टव्यं न वा वक्तव्यमित्य
र्थः ननु अनियतत्वेऽपि नियतं पृच्छति चेत्त
स्य किं वाच्यं॥ सुपृच्छक इति॥ अयोग्ये
योग्यत्वबुद्ध्या भ्रांतत्वात्पिशाचसदृश
इत्यर्थः प्रष्टुरज्ञानवत्त्वेनापि प्रश्नकल्प
नासंभवाद्वक्तुस्तु सत्यपि तज्ज्ञाने प्रमादे
नानुचितप्रवृत्तिमत्वान्नितरां भ्रांतत्वेत्य।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

र्थः अत सर्वदा युतिरित्यानीयमानफलस्य ।
चतुर्भुजे स्थूलत्वं त्रिभुजे तु स्पष्टत्वमिति युक्त-
मेवोक्तमिति भावः ननु एकं कर्णं लंबं वोद्दिश्य
नियतं फलं प्रवृत्तस्त्ववश्यं फलेन भवितव्यं त-
त्र द्वितीयकर्णज्ञानाधीनमत एकस्मिन्कर्णे
उद्दिष्टे कथं द्वितीयकर्णो ज्ञायेतेत्याकांक्षायां
तदानयनाय सूत्रयति ॥ इष्टेति अत्रेदं तत्र

कर्णसूत्रं सार्द्धश्लोकद्वयं इष्टाश्रु-
तितुल्यचतुर्भुजस्य कल्प्याद्यतद्वर्ग-
विवर्जिताद्वा चतुर्गुणाद्बाहुकृतिस्तु
दीयं मूलं द्वितीयश्रवणप्रमाणं ३२
अतुल्यकर्णाभिहतिर्द्विभक्ता फलं स्फु-
टं तुल्यचतुर्भुजे स्यात् ॥

तावत् अस्रं चतुरस्रं वृत्तं चापं चेति चतुर्द्धा
तत्र त्र्यस्रमपि जात्यं त्रिभुजं चेति द्विधा यथो-
क्तलक्षणभुजकोटिकर्णविशिष्टं जात्यं तदन्य-
च्छृंगाटकाकारं त्रिभुजं चतुरस्रमपि समक-
र्णं विषमकर्णं चेति द्विधा तद्द्विधमपि सम-
चतुर्भुजं विषमचतुर्भुजमायतं समलंबं चे-

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लीवि॰
११८

10

स्यादिर्भेदेन प्रत्येकं नाना विधं आयतं दीर्घं च
तुरस्रं वर्तुलं गोलं चापं तु धनुराकारमेकं
विधमेव एवं नाना विधक्षेत्रेषु विषम क।
र्णस्य सम चतुर्भुजस्य क्षेत्रस्यैकस्मिन्कर्णे
ज्ञाते द्वितीय कर्णज्ञानाय सूत्रं इष्टेति तु
ल्यचतुर्भुजस्य तुल्याश्चत्वारो भुजा यस्य त
स्यादौ कांचिद्दृष्टां श्रुतिः कल्प्या अथ तद
नंतरं वा हृत्कृतिस्तादेकभुजवर्गश्चतुर्गु
णा तद्वर्गविवर्जिता तस्या इष्टायाः श्रुते
र्यो वर्गस्तेन विवर्जिता या सती या हृत्कस
पद्येत तदीयं मूलं द्वितीय श्रवणस्य प्रमा
णमियता स्यात् उपजातिः ॥३२॥ अतुल्ये
ति विषमकर्णस्य समभुजस्य फलं ताव
दाह तुल्येति तुल्यचतुर्भुजे क्षेत्रे अतुल्यौ
विषमौ यौ कर्णौ तयोरन्योन्यमभिहतिर्गु
णना द्विभक्ता वा अर्धाभक्ता कार्या ततो यत्र
स्येतत्स्फुटं सूक्ष्मं फलं स्यात् ॥ =
अथ सम कर्णसमचतुर्भुजस्य तथायतस्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्र फलज्ञानाय सूत्रमाह समश्रुताविति तुश
ब्दः पूर्वोक्ताद्विषमकर्णसमभुजादस्य वैलक्ष
ण्यसूचनार्थः तुल्यचतुर्भुजे समभुजे समश्रु
तौ समकर्णौ तथायते दीर्घचतुरस्रे क्षेत्रांतरे
च भुजकोट्योर्घातो मितियो गुणेन फलं स्यात्॥
उपेंद्रवज्रा ४० अथ विषमकर्णभुजस्य समलंब
वस्य च फलार्थं सूत्रमाह॥ चतुर्भुज इति अत्र

समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे तु तथायते
तद्भुजकोटिघातः ४० चतुर्भुजेऽन्यत्र
समानलंबे लंबेन निघ्नं कुमुखैक्यखंडं
स्पष्टोद्देशकः क्षेत्रस्य पंचकृतितुल्यच
तुर्भुजस्य कर्णौ न तत्र गणितं गणक
प्रवद त्वं तुल्यश्रुतेश्च खलु तस्य तथा
यतस्य॥

समश्रुते तुल्यचतुर्भुजाद्विलक्षणे विषमक
र्णभुजे समलंबक्षेत्रे कुमुखैक्यखंडं कुर्भू
मिरधोभुजो मुखं चोर्द्ध्वभुजस्तयोरैक्यस्य
खंडे दलं लंबेन निघ्नं गुणितं फलं स्यादित्य
नुषंगः विषमलंबस्य तु तस्य त्रिभुजद्वय
कल्पनयानीतफलद्वितयैक्यं फलमित्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रिवद्भवति उपजात्यर्द्धे प्रागुक्तेनेन समहमं रेख्य
यं ४१ उदाहरणमाह क्षेत्रस्येति पंचा
नां कृतिर्वर्गः पंचविंशतिस्तत्तुल्यास्तत्सं
ख्याकाश्चत्वारो भुजा यस्य तस्य क्षेत्रस्य
कर्णौ समौ विषमौ च हे गणक त्वं प्रवद त्वं
कथय च पुनस्ततो विषमकर्णस्य गणि
ते फलं प्रवद त्वं च पुनस्तुल्यकर्णैः सम
कर्णस्य गणितं वद तथा यतस्य दीर्घच
तुरस्रस्य तस्य क्षेत्रस्य फलं वद ॥

यद्विस्तृती रसमिता षण्मितं च दै
र्घ्यम् ४२ अथ प्रथमक्षेत्रस्य न्या
सः २५ □ २५ तत्कृत्यो योगपदमिति
जाता २५ कर्णौ गताङ्कानि रूपय
त्तुल्यैव २५ गणितं ६२५ अथ त्रिं
शन्मितमे ३० कोङ्कतिं प्रकल्प्य ३०
जातान्या ४० गणिते ६०० अथ चतु
र्दशमिता १४ मेको प्रकल्प्य जाता
न्या ४८ अस्य गणितं ३३६ ॥

ननु कियदायतं तद्यस्य गणितं पृच्छ्यते
इति तत्रमान माह यद्विस्तृतिरिति रस

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मिता हस्तषट्कसम्मिता यस्य विस्तृतिर्विस्ता
रोष्टमितं हस्ताष्टकमितं च यस्य दैर्घ्यमस्ति
तस्येत्यर्थः वसंततिल० ४२ अथ समच
तुर्भुजस्य समकर्णानयनाय न्यासः।

अत्र तत्कृत्योर्योगपदं कर्ण इत्यादिक
रणेन कर्णानयने यो भुजकोटी २५।२५ त।
त्कृती ६२५।६२५ योगः १२५० मूलं करणी
गतत्वादासन्नं ३५ अथ मेकः कर्णो द्विती।
योपीयानेव तत्[२] घाचास्य क्षेत्रस्य समश्र
ति जाता समश्रुतेस्तुल्यचतुर्भुजस्य च भुज
कोटिघात एव फलं भवतीति तद्घातकरणेन।
जातं फलं ६२५ अथ विषमकर्णानयनप्र
श्नेति इष्टाश्रुतिरेका कल्पिता ३० तद्वर्गे
ण ९० [illegible] बाहु २५ कृतिः ६२५ चतुर्गुणा २५००
विवर्जिता १६०० अस्य मूलं ४० जातं द्विती
याश्रुतिमानं तद्दर्शनं

अस्य
फलं विषमकर्णसमभु जत्वाद
दतुल्यकर्णाभिहतिद्विभक्तेत्यादिनानेयं।
यथात्र तुल्यौ कर्णौ ३०।४० तयोर्घातः १२००
द्वाभ्यां भक्तः ६०० स्फुटं फलं ॥ अथ वास्मि।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ली॰वि॰ त्रेवक्षेत्रे इष्टाकृतिरेकाकल्पिता १४ ततो
११९ द्वितीयकर्णानयनं यथा बाहु २५ कृति ६-
२५ अनुगणा २५ ३ इष्टकर्णवर्ग १९६ ।
वर्जिता २३०४ तस्य मूलं ४८ द्वितीयक-
र्णमानं यथा क्षेत्रप्रदर्शनं

अ-
स्य फलं विषमकर्णो १४ । ४८
तयोर्हति ६७२ द्विभक्ता ३३६ स्फुटं फ-
लं अथायतचतुरस्रफलापन्यस्यति ।

अथायतन्यासः

अस्य गणि-
तं ४८ उदाहरणं क्षेत्रस्य यस्य
वदनं मदनारितुल्यं विश्वंभरा द्विगुणि-
तेन मुखेन तुल्या बाहू त्रयोदशनख-
प्रमितौ च लंबः सूर्यैर्मितश्च गणितं व-
द तस्य किं स्यात् ॥ ४३ ॥

अथेति तद्दर्शनं यथा

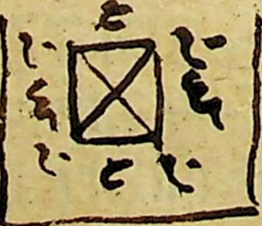

तथायत-
ते तद्भुजकोटिघात इति भुज ८
कोटि ६ घातः ४८ फलं अथ श्रो-
पि कर्णजिज्ञासिते भुज ८ कोटि ६ कृती
६४ । ३६ योग १०० पदं १० कर्ण इति सम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कर्णतावोध्या अथ विषमभुजस्य समलं
बस्य फलप्रदर्शनायोदाहरणांतरमाह।
क्षेत्रस्येति हे विद्वन्नस्य क्षेत्रस्य वदनं मुखं
मदनारितुल्यं मदनः कामस्तस्यारी रुद्रस्ते
न तत्संख्यालक्षणे एकादशहस्तमितमि
त्यर्थः विश्वंभरा भूमिर्द्विगुणितेन मुखेन
द्वाविंशतिकरसंख्या या समा वाहुचत्रयो
दशविंशतिकरप्रमितौ लंबश्च रूपैर्द्वाद
शकरसंख्यामितोऽस्मि तस्य क्षेत्रस्य।
गणितफलं वद वसं· ४३॥

न्यासः अत्र सर्वदोर्युतिदलमित्या
दिना स्थूलफलं २५· वास्तवं तु लंबे
न निघ्नं कुमुखैक्यखंडमिति जातं
क्षेत्रफलं १९८ क्षेत्रस्य खंडत्रयं कृ
त्वा तत्फलानि पृथग्गानीयैकीकृ
तास्य फलस्योपपत्तिर्दर्शनीया॥

न्यासः ११ १२ २· अत्र लंबेन निघ्नं कुमुखैक्य
खंडमिति २२ सूत्रेणानेष्यमाणफलवास्त
वतां दिदर्शयिषुस्तावत्पूर्वसूत्रेण स्थूल।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ली·वि·
१२·

फलं प्रदर्शयति ॰अत्रेति ॰अत्र विषमचतुर्भु
जे समानलंबेऽस्मिन् क्षेत्रे सर्वदोषा ।।१२।।१३
युति ६६ दलं ३३ चतुःस्थितैर्बाहुभिः क्रमे
ण विरहितं २२।१३।११।२१· तद्वधः ६९२२·
अस्मान्मूलं २५· इदं क्षेत्रस्य चतुर्भुजत्वा
दस्फुटं जातं वास्तवं फलं यथा कु २२ मु
ख ११ योरैक्यं ३३ तत्खण्डं ३३ लंबेन १२ नि
घ्नं २२६ छेदभक्तं १९८ ऐक्यं वा ३३ लंब
दल ६ गुणितं १९८ जातं स्फुटं फलं ननु
स्यापि फलस्य स्फुटत्वे किं मानमिति चेत् त
त्रोपपत्तिमाह क्षेत्रस्येति ॰अस्य क्षेत्रस्य।
लंबद्वयनिपाते न खंडत्रयं भवति तत्रैकै
कः खंडः क्षेत्रं तेषां पृथक् पृथगानीतं।
फलं मिश्रितं समग्रक्षेत्रफलं भवति त
त्रापि लंबद्वयनिपातेन मध्ये चतुरस्त्र
क्षेत्रं पार्श्वतस्तु त्र्यस्रद्वयं जायते तद्यथा
तस्य दर्शनम् ॰अत्र सम
ग्रक्षेत्रस्य मुखं १२ द्विधा
भक्तं तयोः पंचमितखंडः पार्श्वग

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्र्यस्रस्य भूर्जातः षण्मितस्तु मध्यगचतुर
स्रमुखं एवं समग्रक्षेत्रभूमिः २२ द्विधा भुजा
षण्मिता चतुरस्रस्य षोडशमिता च पार्श्वग
त्र्यस्रभूमिः संपद्यते द्वादश करलंब द्वयं च
चतुरस्रस्य भुज द्वयं त्र्यस्रयोस्त्वेकैको भुज
इति त्रयाणां पृथङ्न्यासः तत्र लघुभूमि
कत्र्यस्रस्य फलार्थं तावन्न्यासः। स
र्वदो ५।१३।१२ युति ३० दलं १५ चतुःस्थं
तं बाहुभिर्विरहितं च १०।२।३।१५ तद्वधा ९००
मूलं ३० स्पष्टं तथा दीर्घभूमिकत्र्यस्रस्य
फलार्थं न्यासः।

सर्वदो १२।२०।१६ यु
ति ४८ दलं २४ चतुःस्थितं बाहुही
नं च १२।४।८।२४ तद्वधा ९२१६ मूलं ९६
फलं स्फुटम् अथ चतुरस्रन्यासः।

अस्य यतचतुरस्रत्वात्तथायते तद्भुज
कोटिघात इति भुज ६ कोटि १२ घातः ७२ फ
लं अस्य सर्वदोर्युतिरिति प्रकारांतरेणापीद
मेव फलं यथा सर्वदो १२।६।१२।६ युति ३६

ली॰वि॰ दलं १८ चतुःस्थितं बाहुभिर्विरहितं च
१२१ ६।१२।६।१२ तद्वधा ५१८४ मूलं ७२।
स्फुटं फलं नन्वनेन विधिनानीतफल
स्य चतुर्भुजे स्फुटत्वं मूलमस्फुटफ
लं चतुर्भुज इति प्रागगादि कथमधुनानस्यै
व स्फुटत्वमुच्यते इति चेत्सत्यमत्र समक
र्णे क्षेत्रे सर्वदोर्युतिदलमित्यादिनानीतफ
लस्य स्पष्टतावगमेन मूलमस्फुटफलं
चतुर्भुज इत्युक्तं विषमकर्णचतुर्भुजविष
यतावगम्यत इति न विरोधः आनीतानां
त्रयाणां स्फुटफलानां ३०।२६।७२ मिश्र
णे समग्रक्षेत्रस्य स्फुटं फलं जायते १२८
इत्युपपन्नम्॥

अथ विषमकर्णविषमलंबक्षेत्रमुदाहर
ति पंचाशदिति यदीयं यस्य क्षेत्रस्य वद
नं मुखमेकं पंचाशत्करमितं यदीया च भूः
पंचसप्ततिः ७५ हस्तमितास्ति यदीयः स
व्यो वामो भुजो षट्षष्टा ६८ परिमितः अ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न्यो दक्षिणो भुजो द्विगुणया विंशतिश्चत्वारिं
शत तैः समितोऽस्ति तस्मिन्क्षेत्रे फलस्य श्रवण
योर्लंबयोश्च मितीर्मानानि प्रचक्ष्व प्रकर्षेण
स्पष्टतया कथय । वसंततिलकं वृत्तं ४४ त
न्यासो यथा | अथ फलकर्णलं
बानां त्रयाणां मज्ञाने फलस्य ।
निर्देष्टुमशक्य त्वात दर्थं कर्णलंबयो

उदाहरणं पंचाशदेकसहितावदनंप
दीयं भूः पंचसप्ततिमितास्त्वमितोऽष्ट ष
ष्ट्या सव्यो भुजो द्विगुणा विंशति सम्मि ।
तोऽन्यस्तस्मिन्फलश्रवणलंबमितीः
प्रचक्ष्व ४४ अत्र फलावलंबकश्रु
तीनां निमितेः सूत्रे ज्ञातेवलंबे श्रव
णः श्रुतौ तु लंबः फलं स्यान्नियतं तु त
त्रे कर्णस्याप्यनियतत्वात्क्षेत्रेऽप्यनिय
तत्वमर्थः ॥=

रस्मतरस्य ज्ञानमपेक्षितमिति तदर्थं चतुर्भुजां
तस्त्रिभुजे विकल्पयिष्यन्तावदेषामन्योन्यसा ।
पेक्षज्ञानतामाह ज्ञात इति अवलंबे ज्ञाते सति ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्रवणः कर्णो ज्ञातुं शक्यते श्रूतौ च ज्ञातायां
लंबो वगंतुं शक्यते तत्र स्तत्र चतुर्भुजे फलं नि
यतं स्यादत्र द्वयो २ ज्ञाने कथं फलं निर्देष्टुं
शक्येत न तु कि मिति लंबस्य श्रवणाधीनत्व
मित्याशंक्य कर्णमानभेदानुविधायि मान
भेदवत्वादिति फलितार्थप्रदर्शनेनाह क
र्णस्येति कोणाक्रमणेन कर्णस्य संकोचवि
कासाभ्यामनियतत्वे लंबस्याप्यनियतत्वं नि

लंबाज्ञानाय करणसूत्रम् चतुर्भुजां
तस्त्रिभुजे वलंबः प्राग्वद्भुजौ कर्णभु
जौ मही भूः अत्र लंबज्ञानार्थं सव्य
भुजा दक्षिणभुजमूलगामी कर्णद्
ष्टः स प्रसिद्ध इति मितः कल्पितः ते
न चतुर्भुजांतस्त्रिभुजं कल्पितं तत्रा
सौ कर्णं एको भुजः सव्यभुजो द्वि

यत मेवेति भावः अतो लंबज्ञानार्थमिष्टकर्ण
कल्पनया चतुर्भुजे त्रिभुजकल्पनामाह च
तुर्भुजांतरिति ननु कल्पिते पि त्रिभुजे कथं लं
बज्ञानमित्यत आह वलंबः प्राग्वदिति स्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बाधाभुजकृत्योरित्युक्तप्रकारेण लंबज्ञानार्थः न
नु तस्य प्रकारस्याप्याबाधाज्ञानोत्तरकालीनत्वा
त्तयोश्च भूभुजज्ञानाय तत्वाच्चतुर्भुजमध्यक
ल्पितत्रिभुजे कौ भुजौ का च मही कल्प्येत्याकांक्षा
यां तत्कल्पनां दर्शयति भुजाविति अवलंबज्ञा
नार्थमिष्टकर्णोकल्पिते सुकर्णस्य क्षेत्रीयभुज
स्य भुजौ क्षेत्रमध्ये क्षेत्रस्यैव च भूर्मही ज्ञेया त
तो भुजाभ्यां भुवा चाबाधाः प्रसाध्य लंबः साध्य
इति भावः एतदेव विवृण्वन्नि न्यासस्य दर्शयति
अवलंबज्ञानार्थमिति क्षेत्रदर्शनं

एवं त्रिभुजे जाते लंबज्ञानायाबाधा
नयनम् यथात्र भुजयोः ६८।७७
योगो १४५ भुजान्तरं ९ गुणः
१३०५ भुवा ७५ हृतः १३०५/७५ उभौ भाज्यभाजकौ पं
चदशभिरपवर्तितौ जातौ ८७/५ अनेन हीनस्या
भूः ७५।७५ समच्छेदाद्धूनयुता समच्छेदार्थं
न्यासः

८७	७५
५	१

अन्योन्यहाराभिहतावि
ति सम
छेदऊना

८७	३७५
५	५

भूः
२८८/५
दलिता १४४/५
जातैकाबाधायुता भूः ४६२ दलिता २३१/५ जाता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्वितीयाबाधा आबाधानाम भूखंडः तथा चाबा
धयोर्योगे ३७५ छेद ५ भक्ते भूमि ७५ लभ्य
त इति प्रत्ययः अथ लंबज्ञानं आबाधा १४४
कृतिः २०७३६ भुज ६८ कृति ४६२४ तयो
रंतरं स २५ म छेदेन वियोग तन्न्यासो यथा॥

२०७३६	४६२४
२५	१

अन्योन्यहाराभिहतौ इति समच्छेदकरणं

२०७३६	११५६००
२५	२५

वियोगे शेषं २४८६४ अस्य मूलं
३०८/५ जातो लंबः एवं स्वाबाधा (२३१/५) कृति

एको भुजः सप्तभुजो द्वितीयो भूः सैव अ
तः प्राग्वल्लब्ध बाधा ज्ञाता १४४|२३१ लंबः
३०८/५ सूत्रं पदं वलंबाश्रितबाहु वर्गे
विश्लेषमूलं कथिताबाधा सा तदूनभूव
र्गसमन्वितस्य पदं त्रवर्गस्य पदं सकर्णः
५३३६१ भुज ७७ कृति (५९२९) तयो रंतरार्थं
२५
समच्छेदः

५३३६१	१४८२२५
२५	२५

अंतरं जातं
(२४८६४/२५) अस्य मूलं ३०८/५ लंबः एवं लंबे
ज्ञाते स्पष्टमस्य फलमपि लंबेन ३०८/५ गुणितभू
म्यर्द्ध २१ लवालवघ्नाश्च हराहरघ्नाः इति कृते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जातं २३१।५ छेदभागेन लब्धं फलं २३१। वेधं
एवमभीष्टकर्णज्ञानात्त्र्याबाधानयनं प्रदर्श्या
धुना वृज्ञानात्कर्णाबाधाज्ञानार्थं सूत्रयति य
त्रेति लंबो बाहुद्वयमध्यवर्तीलंबा श्रितबा
हुर्लंबाग्रं तस्यार्द्धप्राबाधीजिज्ञासिता तत्रा
र्द्धवर्तीभुजस्तयोर्वर्गयोर्विशेषस्या
तरस्य यन्मूलं सावधाबाधा कथिता तया बा
धयोनार्हिताया भूमिस्तस्या वर्गेण सम
न्वितस्य लंबवर्गस्य यत्पदं मूलं स कर्णः कथ्यते
उपजातिः ४६॥

तदेव बिम्बस्य दर्शयति तत्रेति सप्ताभुजाग्रा
त्र्यं बः कथितः ३।८ लंबाश्रितबाहु ६८।२ न
योर्वर्गौ क्रमात् $\frac{2489.64}{25}$ $\frac{4624}{1}$ दनयोर्विश्ले
षार्थं सवर्णने $\frac{2489.64}{25}$ $\frac{115600}{25}$ वियोगे जा
तं $\frac{2.7}{25}$ ३६,प्र स्य मूलं $\frac{144}{5}$
जाता षट्षष्ठमितबाहोराबाधा,प्रथक्
र्णानयनं तयाबाधया भूः समच्छेदेनोनी
क्रियते यथा तन्न्यासः $\frac{144}{5}$।$\frac{75}{5}$।$\frac{144}{5}$।$\frac{305}{5}$
सावऊनताया शिष्टं $\frac{231}{5}$ इयमेव द्वितीया
बाधा तस्यावर्गेण $\frac{53361}{5}$ समन्वितो लंब

वर्गः लंबो ३८ स्य वर्गः १४८६४ दूदस्मा
न्माद्विनापि सावेर्ण्य तदूनम्भू २५ वर्गं युक्तः
१४८२२५ अस्मान्मूलं ३८५ छेदभक्तं ७७
जातः कर्णः एवं द्वितीयवाधानयनमपि ए
वं कर्णद्वयस्य लंबाद्यकर्णस्य ज्ञानप्रकार
मुक्त्वा कर्णांतरज्ञानाय सूत्रयति इष्टे

तत्रचतुर्भुजे सव्य भुजाग्राल्लंबः किल
कल्पितः ३८ अतोज्ञाता वाधा ८४
तदूनभू वर्गसमन्वितस्येत्यादिनाज्ञा
तः कर्णः ७७ द्वितीय कर्णज्ञानाय
करणसूत्रं॥ इष्टोत्रकर्णः प्रथमं प्रक
ल्प्यस्त्र्यस्त्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये
कर्णतयोः क्ष्मामितरौ च बाहू प्रकल्प्य
लंबाववधाश्च साध्या॥४७॥

ति अथ चतुरस्रक्षेत्रे प्रथममेकः इष्टः कर्णः
प्रकल्प्यः कल्पिते च तस्मिन् कर्णस्योभयतः
पार्श्वद्वये स्थिते ये त्र्यस्रक्षेत्रे जायेते तयोश्च
कर्णमभीष्टं तमेव कल्पितं क्ष्मां भूमिं प्रक
ल्प्य कर्णादितरौ च भुजौ बाहू प्रकल्प्याभ
योः क्षेत्रयोः पृथक्पृथग्लंबौ साध्यावबधे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भूखंडे च साध्यौ ॥ उपजातिः ॥ ४७
किंचाबाधयोरिति एवं भुजे यत्र लंबद्वितये वा
धाच तुरस्र ये च साधिते एककुस्थयोरेक का
ष्ठागतयोराबाधयोर्यदंतरं तस्य कृतिर्वर्ग
स्ता संयुतस्य लंबयोरैक्यवर्गस्य यत्पदं मू
लं स सर्वचतुर्भुजेषु क्षेत्रेषु द्वितीय कर्णो भवे
त् इंद्रवज्रा ॥ ४८ अस्य ह्रूपकल्पनां विवृ

आबाधयोरेककुभ्ययोर्यत्स्यादंत
रं तत्कृतिसंयुतस्य लंबैक्यवर्गस्य पदं
द्वितीयः कर्णो भवेत्सर्वचतुर्भुजेषु ४८
तत्रैव चतुर्भुजे सव्यभुजाग्राद्दक्षिणभु
जमूलगामिनः कर्णस्य किल मानं क
ल्पितं ७६ तत्कर्णरेखावछिन्नक्षे
त्रमध्ये कर्णरेखो भवतो
णोति तत्रैवेति अथ सकर्णक्षेत्रं

तथा क्षेत्रद्वय दर्शनं तत्र लघुभु
ज क्षेत्रं

दीर्घभुजकं क्षेत्रं ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ली· वि·
१२५

अथ नयोस्त्रिभुजे भुजयोर्यो
ग इत्यादिना लंबाबाधे च
साध्येते यथा लघुक्षेत्रस्य त
द्भुजयो ५१।४० योगो ९१ भुजांतर ११
गुणः १००१ भुवा ७७ हृतो १३ लब्धिर
नया द्विस्था भूरूनयुता ६४।९० दलिता
३२।४५ जातमाबाधाद्वयं अथ लंबः
स्वाबाधा ३२ भुज ४० कृत्यो १०२४।१६००
रंतर ५७६ मूलं २४ जातो लंबः एवं स्वा
बाधा ४५ भुज ५१ कृत्यो २०२५।२६०१ रं
तर ५७६ मूलं २४ जातो लंबः उत्तरोप
योगितया फलमप्यस्यात्रानीयते भूमि
७७ लंबार्द्ध १२ गुणा ९२४ जातं त्रिभुजे
फलं स्पष्टं ॥

अथ दीर्घक्षेत्रस्य भुजयो ६८।७५ योगो
१४३ भुजांतर ७ गुणो १००१ भुवा ७७ हृतो
लब्धि १३ रनया द्विस्था भू ७७ रूनयुता
६४।९० दलिता ३२।४५ जातमाबाधा द्वित

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यम् अथ लंबः स्वाबाधा ३२ भुज ६८ कृती।
१०२४।४६२४ तयोरंतरं ३६०० मूलं ६० जा
तो लंबः एवं स्वाबाधा ४५ भुज ७५ कृत्योः २०२५।
५६२५ रंतरस्य ३६०० मूलं स एव ६० लंबः॥
अस्य फलं भूमि ७७ लंबार्द्धं ३ गुणा २३१० स्व
धूं फलं जातं॥ अथ यत्र्यस्रद्वयस्य चतुरस्रम
ध्ये प्रदर्शनं यथा

अथ द्वि
तीय कर्णानयनं एकादिग
वस्थितयोरावा ७७ धयो
३२।४५ रंतरं १३ रंकृत्या।
येत्र्यस्रे उत्पन्ने तयोः कर्णौ भूमिं तदित
रौ च भुजौ प्रकल्प्य प्राग्वल्लंबावाबधा
श्च साधिताः दर्शनं लंबः ६० द्वितीय
लंबः २४ आबाधयोकेककुभ्स्थयो
४५।३२ रंतरं लंबनिपातांतरमितस्यार्थः
अंतरस्यास्य १३ कृतं लंबैक्य ८४ कृते
श्च योगः ७२२५ अस्य पदं द्वितीयक
र्णप्रमाणं ८५ एवं सर्वत्र॥
१६९।६०।२४ लंबयोरैक्यस्य ८४ वर्गः ७०५६
संयुतः ७२२५ तस्य मूलं ८५ द्वितीयोयं क

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

र्णो जात :॥ यथा क्षेत्रे प्रदर्श्यते ।
एवं सर्वत्र विषमचतुर्भुजे बुरी
तिर्वोध्या अत्र प्रथममिष्टक

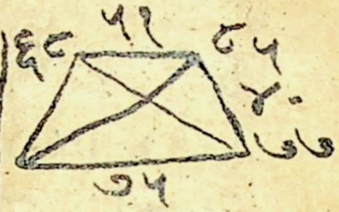

र्णो यथं कथं चिन्न कल्प्यः । किं त्वस्ति तत्रा
पि विशेषस्तं दर्श्यं ॥
अथ कर्णाश्रितेति कर्णं कल्पनीयमाश्रि
तौ यौ स्वल्पभुजौ तयोरैक्यमुर्वीं भूमिं प्रक
ल्प्य तच्छेषभुजौ वाहू प्रकल्प्य वं जातस्य त्रि
अत्रेष्टकर्णकल्पनेपि विशेषोस्ति सूत्रं
कर्णाश्रितस्वल्पभुजैक्यमुर्वी प्रकल्प्य
तच्छेषभुजौ च वाहू साध्योवलंबो घत
थान्यकर्णः स्वोर्व्याः कथंचिच्छ्रवणोन
दीर्घः ४९ तदन्यलंबान्न लघुस्तथेदं ।
त्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः चतु
र्भुजे ह्येकांतरकोणगाग्रासंकोच्यमा
नं त्रिभुजत्वं याति ॥ ० ॥
भुजे क्षेत्रेस्यावलंबौ मध्यलंबः साध्यस्तथान्य
कर्णः प्रकृतचतुरस्रस्य द्वितीयकर्णः प्राग्
क्तरीत्या साध्यः ततः स्वोर्व्याः कल्पितायाः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्वल्पभुजैक्यभूताया भूमेः श्रवणोन्यकर्णो
दीर्घोधिकः कथंचिन्नस्यात्संकोच्यमानश्च
कर्णस्तदल्पलंबात्त्रिभुजं परिकल्प्याधुना
साधितादवलंबाल्लघुरल्पोनस्यादिदं।
ज्ञात्वा स्वमनीषया कल्प्यो घृकर्णः सुधि
या धीमता प्रकल्प्यः उपजाती॥४९ सू
त्रार्थं स्वयं विवृणोति चतुर्भुजे हीति स्पष्टा
र्थीयं ग्रंथभागः॥ यथात्रैवेष्टः कर्णः ७८

तत्रैककोणलग्नभुजयोरैक्यं भूमिः इ
तरौ भुजौ तच्च वाइनः संकोच्यमानः क
र्णः कथंचिदपि न स्यात् तदितरौ भूमे
रधिको न स्यात् एवमुभयथापि तदनु
क्रमपि वुद्धिमता ज्ञायते॥ करणसूत्रं।
त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये तयोः फ
लैक्यं फलमत्र नूनं तद्यथा लंबेन ६० भू
म्यर्द्धं ७७/२ गुणिते ४६२० छेदाप्तं फलं
२३१० एवं लंब २४ गुणं भूम्यर्द्धं १६/२ ४८
छेदाप्तं फलं २२४ अनयोरैक्यं ३२३४
समग्रफलं॥
कल्पितः तदाभिन्नौ स्वल्पभुजौ ६८। ७५ भुजौ
कल्पितौ जातं त्र्यस्रं क्षेत्रं ६८ △ ७५ ९२ अत्र त्रिभु

लीला·वि·
१२८

जे भुजयो ६८।७५ योगे १४३ तदंतर ७ गु
णो १००१ भुवा २१ हृते लब्धा ११ द्विस्था।
भूनूनयुता ८०।१०२ दलिता ४०।५१ जाता
मावाधाद्वयं एवं स्वावाधा ४० भुज ६८ कृ
त्यो १६००।४६२४ रंतरस्य ३०२४ मूलं ५५
लंबो स्मात्सं कोच्यमानकर्णो ७७ लघुर्न
द्वितीयकर्णस्तु ८५ भूमे २१ रधिकोने
ति पुक्त एव कर्णः कल्पितः ॥ अथ विषमच
तुरस्रस्य फलानयनप्रकारमाह ॥ त्र्यस्रे
त्विति कल्पितस्येष्टस्य कर्णस्योभयतः पा
र्श्वद्वये ये त्र्यस्रे त्रिभुजे क्षेत्रे स्थिते तयोः पृ
पक्पृथक् साधितयोः फलयो रैक्यं योगो
त्र विषमचतुरस्रे नूनं फलं स्यात् अत्र सप्त
सप्तति मितकर्णकल्पने जाते त्र्यस्रे प्राग्द
र्शिते तत्रैव च तयोर्लंबौ ६०।२४ समानी
तौ तयोस्त्र्य फले यथा लंबेन ६० गुणितं भू
म्यर्द्धं ७७/२ जातं ४६२० छेदाप्तं फलं २३१०
तथा लंबेन २४ भूम्यर्द्धं ७७/२ गुणितं १८४८
छेदाप्तं फलं ९२४ द्वयोः फलयो रैक्यं
जातं सर्वक्षेत्रफलं ३२३४ अथ विषमच

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तुरस्रस्यैव समलंबार्थं सूत्रमाह समानेति।
समानो लंबो यत्र तादृशस्य चतुर्भुजस्य चतुर
स्रक्षेत्रस्य मुखेनोनां वहितां भूमिं भूमिं परि
कल्प्य भुजौ च यथास्थितौ भुजौ परिकल्प्य
त्र्यस्रवदेव त्रिभुजक्षेत्रस्येव तस्याबधे साध्ये
तत आबाधाभ्यां लंबमिति साध्या॥ एवमावा
करणसूत्रं समानलंबस्य चतुर्भुजस्य
मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिं भुजौ भु।
जौ त्र्यस्रवदेव साध्येतस्याबधे लंबमिति
सातश्च ५१ आबाधयोना चतुरस्रभूमि
स्तत्क्षेत्रं वर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात् समान
लंबेलघुदोःकुयोगान्मुखान्यदोःसंयु
तिः स्विका स्यात् ५२ उदाहरणं द्वि
पंचाशन्मितनवैकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ
मुखे तु पंचविंशत्यां तुल्यं षष्ट्या मही कि
ल ५३ अतुल्यलंबकं क्षेत्रमिदं पूर्वैरुदा
हृतं षट्पंचाशत्त्रिषष्टिश्च नियतेकर्ण
योर्मिती कर्णौ तत्रापरौ ब्रूहि समलंबतच्छ
नी॥५४॥
धा लंबयोज्ञाने सति कर्णानयनमाह॥ आबाध
येति॥ आबाधयोनारहिता चतुरस्रभूमिः।
कार्या सा तादृशी भूमिश्च लंबश्च तत्तयोर्वा तयो
र्वर्गैति त्तुंब वर्गैतियोरैक्यस्य योगस्य पदं मू

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लंबस्त्रुतिः कर्णः स्यात् समानलंबस्य लक्षण
माह॥ समानेति॥ समानलंबे क्षेत्रे लघुत्वल्पौ यौ
दोषौ भुजौ कुभूमिश्रुतासां योगात दपेक्षया
मुखं चान्यो दीर्घौ भुजौ च तेषां संयुतिरल्पिका
न्यूना स्यात् विषमलंबे लघुभुजभूमियोगाये
तया दीर्घभुजमुखयोग स्याधिक्यमर्थाद्गम्य
ते उपजाती ५२॥ उदाहरति॥ द्विपंचाशदि
ति यत्र क्षेत्र एको भुजः ५२ हस्तमितः परो भु
जः ३९ मुखं २५ भूमि ६० रस्ति इदं क्षेत्र
पूर्वाचार्यैरतुल्यलंबकं विषमलंबकं उ
दाहृतं कथितं तत्र चैकः कर्णः ५६ द्वितीय
श्च ६३ तत्रापरौ कर्णौ ब्रूहि किं चेदमेव क्षे
त्रं समलंबं ब्रूहि त [illegible] स्य समलंबस्य
श्रुती कर्णौ च वदेत्यर्थः सार्द्धद्विकमनुष्टु
भौ॥ ५४॥

अथ प्रथमक्षेत्र प्रदर्शनं |

प्रथमा
वद्विषमलंबतां प्रद | र्शना
य प्राग्वच्चतुर्भुजे त्रिभुज ... द्वयं कल्पन
माह अत्रेति बृहत्कर्णे ६३ भूमितया क

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्मिंते लघुदीर्घभुजविशिष्टं क्रमात्क्षेत्रद्वयं जाय
ते तत्र लघुक्षेत्रं यथा।

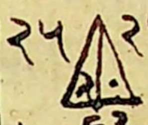

दीर्घक्षेत्रं यथा।

तत्र लघु क्षेत्रस्य तावदा
वाधाद्वयोदर्श्यते त्रिभुजे भुजयोः
५२।२५ योगो ७७ तदंतर २७ गुणे
२०७९ भुवा ६३ हृते लब्धा ३३ द्विस्था भू ६३
युता ३०।९६ दलिता १५।४८ जातमावाधाद्व
यं स्वावाधा १५ भुज २५ कृत्यो २२५।६२५ रंत
र ४०० मूलं २० लंबः एवं स्वावाधा ४८ भुज ५२
कृत्यो २३०४।२७०४ रंतर ४०० मूलं २० लं
बः॥

अथ वृहत्कर्णं त्रिषष्ठिमितं भूमिं प्रक
ल्प्यावाधे जाते १५।४८ लंबौ ३६।२० यदि
षट्पंचाशन्मितं कर्णं भूमिं प्रकल्प्यावा
धे जाते ३६।२० लंबद्वितयं १५।४८॥

अथ दीर्घक्षेत्रस्यावाधाद्वयोदर्श्यते तद्यथा भु
जयो ६०।३९ योगे ९९ तदंतर २१ गुणे २०७९
भुवा ६३ हृते लब्धा ३३ द्विस्था भूनूनयुता ३०
९६ दलिता १५।४८ जातमावाधाद्वयं स्वावाधा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१५ भुज ३९ कृ सो २२५।१५२१ रंतरा १२९६
त्पदं ३६ लंबः एवं स्वाबाधा ४८ भुज ६० कृ
सो २३०४।३६०० रंतरात् १२९६ पदं ३६
लंबः॥ अथ त्र्यस्रद्वयस्य चतुरस्रमध्ये प्र
दर्शनं

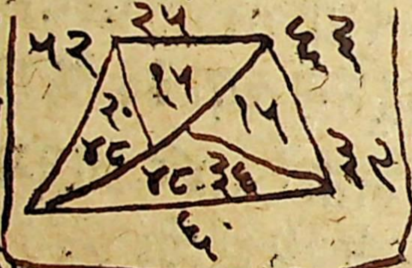

एवं त्र्यस्रद्वयं सं
बंधितं व द्वयस्य वैषम्या
दंतर त्र्यस्रस्य विषमत्वात्।
किं चात्रैककुस्थयोराबाधयोः १५।१५ वा
४८।४८ रंतरस्य शून्यत्वादाबाधयोरेक
ककुस्थयोरिति सूत्रस्य प्रवृत्तेर्लंबयोर्योग
एव ५६ द्वितीयकर्णः कल्पितः अत्रापि त्र्य
स्रयोः पृथक्पृथक्फलयोर्मीलने जितं च
तुरस्रफलं जायते यथा लघुक्षेत्रस्य लंब
वन २० भूम्यर्द्ध ६३/२ गुणितं २२६०/२ छेदा
प्तं फलं ६३० दीर्घक्षेत्रस्य लंबन ३६ भूम्या
र्द्ध ६३/२ गुणितं २२६८/२ छेदाप्तं फलं ११३४ फ
लयोर्योगः १७६४ सर्वक्षेत्रफलं एवं षट्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पंचाशन्मितकर्णं कल्पनयापि त्र्यस्रद्वयं परि
कल्प्य विषमलंबतो प्रदर्शयति यदीति अ
त्रापि कर्णे ५६ भूमिं परिकल्प्य त्र्यस्रद्वयं जा
यते यथाल्पं च लघुक्षेत्रं

अथ दी
र्घक्षेत्रं

तत्र ल
घुक्षेत्रस्य
तावदाबाधा
द्वयोर्यथा
त्रिभुजे भुजयो २५।३९ योगे ६४ तदंतरं
१४ गुणे ८९६ भुवा ५६ हृते लब्धा १६ द्वि
स्था भू ५६ नूना ४० युता ७२ दलिता २०।३६
जातमाबाधाद्वयम् पुनः स्वाबाधा २० भुज
२५ कृतो ४००।६२५ रंतरस्य २२५ मूलं लंबः
१५ एवं स्वाबाधा ३६। भुज ३९ कृतो १२९६।
१५२१ रंतरस्य २२५ मूलं १५ लंबः अथ
दीर्घक्षेत्रस्याबाधाद्वयः भुजयो ५२।६०
योगे ११२ तदंतर ८ गुणे ८९६ भुवा ५६ ह
तेलब्धा १६ द्विस्था भू नूनयुता ४०।७२ द
लिता २०।३६ जातमाबाधाद्वयं पुनः स्वाबा
धा २० भुज ५२ कृतो ४००।२७०४ रंतर २३०४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मूलं ४८ लंबः अथचतुरस्रेअस्रद्वितयप्र
दर्शनं संबंधि षम्या — अत्रापि त्रिभुजद्वय लंबयो १५।४८ वै

चतुरस्रस्य वि
षमलंबता किंचात्रापि लंबद्वययोग एव
६३ द्वितीय कर्णः फलमपि प्रागिवात्र तद्यथा
लघुक्षेत्रलंबेन १५ भूमे ५६ र्द्धं २८ गुणिते।
अथवाषट्चाशत्स्थाने द्वात्रिंशन्मित।
कर्णः तदाप्रागवत्साध्यमाने जात आबा
धायुगे २१३ लंबे च साध्यमाने जातं क
रणी खंडद्वयं ६२।२७·· अनयोर्मूलै
क्ये द्वितीयकर्णः ७७ इत्यर्थः॥
४२० फलं पुनर्दीर्घक्षेत्रलंबेन ४८ भूम्यर्द्धं २८
गुणिते १३४४ जातं फलं तयोः ४२०।१३४४ यो।
गः १७६४ चतुरस्रफलं प्रत्ययस्तु सर्वदोर्यु
तिदलमित्यादिना विधेयः॥ अथप्रश्नमयथा
विषमलंबतां प्रदर्श्य कर्णौ तत्रायतौ ब्रूहि स
स्योत्तरत्वेन कर्णांतरन्यासं दर्शयत्येवेति॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अत्र कोणकमुखगजसंकोचेन षट्पंचाशन्मित
कर्णस्य द्वात्रिंशत्करमितियां क्षेत्रदर्शनं

अत्रापि त्र्यस्रद्वयं तद्यथा

तत्र
लघुक्षेत्रा

बाधाद्याय
द्याभुजयो २५।३२ योगे ५७ तदंत
र १८ गुणे ८२५ भुवा ३२ हृते लब्धा २८ द्वि
स्थाभू ३२ नूनयुता ४।६० दलिता २।३० जात
माबाधायुग्मं पुनः स्वाबाधा २ भुज २५ कृत्यो ४।
६२५ रंतरस्य ६२१ मूलं करणीगतं तदासन्नं
ग्राह्यं २५ एवं स्वाबाधा ३० भुज ३२ कृत्यो १५२।
१२०० रंतरस्य ६।५२ योगे ११२ तदंतर २८ गुणे
८२६ भुवा ३२ हृते लब्धा २८ द्विस्थाभू नून
युता ४।५० दलिता २।३० जातमाबाधाद्विकं पु
नः स्वाबाधा २ भुज ५२ कृत्यो ४।२७०४ रंतर
स्य २७०० मूलं करणीगतत्वादासन्नं ५२ एवं
स्वाबाधा ३० भुज ६० कृत्यो ९००।३६०० रंतर
स्य २७०० मूलमासन्नं ५२ अनयोर्मूलयोरै
क्यं ७७ द्वितीयः कर्णः ॥ श्रीरस्तु ॥ =

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ली·वि· अथ त्र्यस्रद्वयस्यास्य चतुरस्रे प्रदर्शनं ॥

१३१

एवं षट्सप्ततिमितिं कर्णं
प्रकर्णे प्रथमं परिकल्प्य
त्र्यस्रद्वयाबाधालंबादिस
मानीय द्वितीयकर्णः आनेयः एवं क्षेत्रस्य।
विषमलंबतां कर्णभेदं च निरूप्याधुनास्ये
ष्टसमलंबतां दर्शयितुमस्त्युदर्थं समान
लंबस्य चतुर्भुजस्येति सूत्रानुसारेण क्षेत्रं
अथ तदेव यदा समलंबं तदा मुखो
न भूमिं परिकल्प्य भूमिमिति लंब।
ज्ञानार्थं त्र्यस्रं क्षेत्रं ५२ △ ३९ तत्र ज्ञाने
आबाधे ३|५ । १९२|५ लंबः ३५ स्वकरणी
गतः (३५·१९ / २५) ॥

विम्बस्य दर्शयति अथ तदेवेति तदेव प्रकृ
तं क्षेत्रं समलंबं यदि चिकीर्षितं तदा मुखोन
भूमिं भूमिं परिकल्प्य भुजौ च यथावस्थि
तावेव । बिम्बस्य क्षेत्रं त्र्यस्रं विदधीत यथा मु
खेन २५ भूमी ६०-२५ रहिता ३५ त्र्यस्रभूजा
ता भुजौ च तावेव ५२।३९ तत्प्रदर्शनं ॥ =

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अत्रापि भुजयो ५२।३९ योगे ९१ तदंतर
१३ गुणो ११८३ भुवा ३५ हृते ११८३/३५ भा
ज्यभाजकौ सप्तभिरपवर्तितौ १६९/५ अनेन द्विस्था
भू ३५ रूनयुक्तान्तदर्धे साव ५ धापीयन्यासः
१६९/५।३५/१।अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशाविति॥
करणेन जातं १६९।१७५/५ एवं सावधयोरंतरमेक
त्रवियोगः ६/५ परत्रयोगः ३४४/५ दलिता ३/५।
१७२/५ जातं आबाधाद्वयं ततः स्वाबाधा ३/५ भु
ज ३९ कृत्योः ९/२५।१५२१/१ विश्लेषाद्यसाव [illegible]
९/२५।३८०२५/२५।ऊनतायामन्तरं (३८०१६/२५) ॥
अस्य मूलकरणीगतत्वादासन्नमू ह्यंत
थाचवभेणामहृते षृनेत्यादिकरणेन लब्धं ३८
शेषं २४८८/२५०० चतुर्भिरपवर्तितं जातो लंबः॥
३८ ६२२/६२५ एवं स्वाबाधा (१७२/५) भुज ५२ कृत्योः २२५
८४।२७०४ अंतरायसावर्णे (२९५८४/२५)
(६७६००/२५) ऊनतायामंतरं जातं ३८०१६/२५ तस्य
मूलमासन्नं तदेव (३८ ६२२/६२५) जातो त्रस्य
समलंबता अथ समलंबस्य (३८ ६२२/६२५) स्पकर्णी वा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नीयेते तत्राबाधाद्वितयं प्रागानीतं ३|१८२ लंबव
र्गश्च प्राग्जातः ३८·१६ भूमिश्चात्र चतुरस्रस्य
२५
स्वीकार्या ६· ततस्तद्दूनभूवर्गसमन्वितस्य य
द्वेववर्गस्य पदं सक र्णाइति सूत्रेण कर्णाबा
नेयौ यथाबाधा ३ तथा चतुरस्रभूमिः स
वर्णीकृत्यो ३|३·· मिता ३९ तस्या वर्गः
८८२·२ लंबवर्गेण ३८·१६ समन्वितः १२६
२५ २५ २५
२२५ छि द्भक्तः ५·४९ स्तस्य पदमासन्नकर
णीगतं तदर्थमिदमयुतगुणं ५·४९····ग्र
ग्रासन्नमूलकरणे जातः समलंबः ३८ ६२२ ६२५
द्वितीयकर्णवर्गः २१७६ ग्रनयोरास
न्न मूले जातौ कर्णौ यथा ७१ ४६ २१ ३५ २१ २५ एवं
चतुरस्रक्षेत्रे कर्णाविमौ भवतः॥
स्यमूलं ७१·५ गुणकस्याभूतस्य मूलेन १··म
क्तं लब्धं ७१ शिष्टं च ५ भाज्यभाजकौ पंच मि
रपवर्त्तितं ११२· जातः प्रथमः कर्णः ७१ छे
दघ्न रूपेक्षितिसावर्ण्यं १८२१ जातंन २·था
बधा १८२ तथा चतुरस्रभूमिः ६· सवर्णी
कृत्यो १८२|३·· मिता १२० तस्या वर्गो १६३
८४ लंबवर्गेण ३८·१६ समन्वितः ५४४··
२५ २५ २५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्धृता शंकुमानभक्ता शंकुदीपतलयोरंतरं स्या
त् उदाहरणं पूर्वश्लोके उक्तमेव प्रदीपशंक्वं
तरमुच्यतां मइति तदेव साध्यते दीपोच्छ्रयः
प्राक्साधितः ५/४ अयं शंकुना १/२ हीनः वि ।
योजनायतयोः सावर्ण्यकृतं २२/८ । ४/८ वियोगः
१८/८ अनेन गुणिता छाया षोडशांगुलतात्रिभा
गहीनैकहस्तमिता ३ । १८/८ अंशाहतिश्छेद
वधश्च ३६ शंकुना १/२ हरणाय छेदांश ।
विपर्यये २४ ण्न्यासः ३/२ । ३६/२४ अंशाहति
श्छेदवधेन भक्ता ७२/२४ लब्धं ३ प्रदी
पशंक्वंतरं अथ छाययोर्ज्ञातयोर्ज्ञाना दीपशं
कोरंतरस्य दीपोच्छ्रयस्य च ज्ञानाय सूत्रयति छाया
ग्रयोरिति छाययोः क्रमेण स्थानद्वयस्था ।
पितशंकुजयोः प्रभयोरग्रे प्रांतस्थले यत्र
छायासमाप्तिर्जायते तयोरग्रयोर्यदंतरं म
ध्यदेशमानं तेन संगुणा गुणिता या भा छाया
छाययोः प्रमाणेपरिमितीतयोरंतरं विश्लेष
स्तेन हृद्भक्ता भूदीपशंक्वंतरभूमिर्भवेत् ए
वं ज्ञातायां भुवि भूशंकुघातः भुवः शंकोश्च ।
मिथो गुणनं प्रभया छायया विभक्तो दीपशि ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ली·वि·
१६९

रैवोऽत्र प्रजायते अत्र प्रसंगायार्थं त्रैराशिकमति
दिशति त्रैराशिकेणेवेति यदेतद्गुणनभज
नादिकमादित आरभ्योक्तं तत्सर्वं त्रैरा
शिकेनैव स्वभेदैर्व्याप्तं सर्वं त्रैराशिकविधि
नैव कर्त्तुं शक्यत इत्यर्थः॥ तत्र दृष्टांतमा
करणसूत्रं छायाग्रयोरंतरसंगुणा
भा छायाप्रमाणांतरहृद्भवेद्भूः भूशं
कुघातः प्रभया विभक्तः प्रजायते दी
पशिखौच्यमेवं ८ त्रैराशिकेनैव य
देतदुक्तं व्याप्तं स्वभेदैर्हरिणेव वि।
श्वम् प्रश्नोद्देशकः शंकोर्भार्कमि
तांगुलस्य सुमते दृष्टा किलाष्टांगुला
छायाग्रामिमुखे करद्वयमिते न्यस्त
स्य देशे पुनः तस्यैवार्कमितांगुला
यदि तदा शंकुप्रदीपांतरं दीपौ
च्यं च कियद्वदाशु वहतिं छायाभि
धां वेत्सि चेत॥ ८॥

९ हरिणेति यथा हरिणा विष्णुना स्वभेदै।
र्नरसुरदनुजादिभिर्विश्वं जगद्व्याप्तं तथे
त्यर्थः उपजातिद्वयं ७ तत्र प्रश्नः शंकोरि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

43

ति हे सुमते प्रसन्नतुंडे दैवज्ञार्कमितांगुलस्य
द्वादशांगुलस्य शंकोर्भाछायानिश्चयेनाष्टां
गुलादृष्टा पुनस्तस्माच्छायायायदग्रंतद
भिमुखे सम सूत्रनिपाते करद्वयमिते देशे
न्यस्तस्य स्थापितस्य तस्यैव शंकोर्यदिछा
यार्कमितांगुला द्वादशांगुला दृश्यतेनदा
क्रमेणस्थानद्वयेशंकुप्रदीपांतरं दीपौ
च्चं च कियद्भवेत् चेद्बुद्धिदं छायाभिधां
व्यवहृतिं वेत्सि तदा वद शार्दूलविक्रीडितं
॥८॥

अत्र छायाग्रयोरंतरं अंगुलात्मकं
५२ छाये च ८।१२ अनयोरा द्या ८
त्ययमनेन ५२ गुणिता छायाप्रमा
णांतरेण ४ भक्ता लब्धं १०४ इदं
प्रथमछायाग्रदीपतलयोरंतरं
मानमित्यर्थः एवं द्वितीयछाया
ग्रतस्तद्भूमानं १५६ भूशंकुघातः
प्रभया विभक्त इति ज्ञातभूमय
तोपिपौच्यसममेवहस्ताः ६॥

अत्र प्रथमस्थाने शंको र छ्यंगुला १२ तत एव
स्थानाद्धस्तद्वये शंको र्द्वादशांगुलाछाया

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तत्रप्रथमस्थानाद्द्वितीयस्थानं द्विहस्तात्म।
कमष्टोत्तरचत्वारिंशदंगुलात्मकं द्वितीयछा
यामानसहितं षष्ठं ६० गुलात्मकं प्रथमछा
यामानहीनं जातं छायाग्रयोरंतरं ५२ अने
न गुणिता प्रथमाछाया ८ जाता ४१६ छाय
यो ८।१२ रंतरेण ४ भक्त्या १०४ जातमिदं प्र
थमछायाग्रदीपतलयोरंतरं तथा छा
याग्रयोरंतरेण ५२ गुणिताद्वितीया १२
छाया ६२४ छाययोरंतरेण ४ भक्ता १५६
जातमिदं द्वितीयछायाग्रदीपतलयोरंगुला
त्मकमंतरं अथ दीपौच्च्यं तत्र प्रथमछायातो
यथा भू १०४ शंकु १२ घातः १२४८ प्रभया
८ विभक्तः १५६ तथा भू १५६ शंकु १२ घातः
१८७२ प्रभया १२ विभक्तः १५६ जातमिद।
मुभयतोपि सममंगुलात्मकं दीपौच्च्यं हस्ता
त्मकत्वे चिकीर्षिते चतुर्विंशत्या भागो देयः य
था १५६ चतुर्विंशत्या भक्ते लब्धं ६ शिष्टं १२ २४
समभाजकं द्वादशापवर्तितं १/२ जातं दीपौन्न।
त्यं ६ १/२ छेदघ्नेतिकृते १३/२ सार्द्धषड्हस्तसंमिति
र्जाता त्रैराशिककल्पनामवतारयति॥

45

एवमिति एवं सर्वत्र त्रैराशिककल्पनां प्रतिज्ञाय
प्रकृते तामभिनीय दर्शयति यथेति प्रथमाछा
या ८ ततोन्या १२ यावतांगुलचतुष्टयेना ४।
धिका तावता वयवेन छायाग्रयोरंतरभू ५२
र्लभ्यते तदा छायया ५।१२ इछयाकिं फलंल
भ्यमित्येकं त्रैराशिकं अनेन छायाग्रदीपांतरभू

एवमिति यथा छायाव्यवहारे त्रैराशिककं
ल्पनयानयनं तद्यथा प्रथमछायातो।
द्वितीयछाया १२ यावताधिका तावता
छायावयवेन यदि छायाग्रंतरतुल्याभू
र्वर्तते तदा छायया किमित्येवं यथक्र
यक्छायाग्रांतर दीपतलांतर प्रमा
णं लभ्येत ततो द्वितीये त्रैराशिकं यदि
छायाभुजे शंकुः कोटिस्तदा भू तुल्ये
भुजे किमिति तिलब्धं दीपकौच्च्यमु
भयतोपि तुल्यमेव एवं पंचराशिकादि
कमखिलं द्वित्र्यादि त्रैराशिककल्पन
या सिद्धम्॥
मानं लभ्यते यथा न्यासः ४।५२।८ अत्र फलं ५२
इछया ८ गुणितं ४१६ प्रमाणेन ४ भक्तं १०४।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लब्धं प्रथमछायाग्रदीपयोरंतरं तथा द्वितीय
न्यासः ४।५२।१२ अत्रापि फलं ५२ स्वेछया
१२ गुणितं ६२४ प्रमाणेन ४ भक्तं लब्धं १५६
द्वितीय छायाग्रदीपयोरिति यदीति अत्र छाया
८।१२ प्रमाणे शंकुः १२ फलं भूमि १०४ रि
छाच १५६ ज्ञेया यथा न्यासः ८।१२।१०४ अत्र
फलमिछाहतं १२४८ प्रमाण ८ भक्तं १५६
जातं तदीपोच्यं एवं १२।१२।१५६ अत्रापि फलं
१२ मिछयाहतं १८७२ प्रमाण १२ भक्तं जातं तदे
वफलं॥

यथा भगवतां भक्तजनमनःक्ले
शापहारिणा निखिलजगज्जननैक
वीजेन सकलभुवनभवनगिरिसरि
दसरसुरनगरादिभिः स्वभेदैरिदं
जगद्व्याप्तं एवमखिलगणितं जातं त्रै
राशिकेणैव व्याप्तं यद्येवं तद्बहुभिर्व
हुधा किमुक्तमित्याशंक्याह॥

अत्र त्रस्य स्यांतरेपि त्रैराशिक कल्पनाप्रकारं
सूचयति एवमिति॥ पंचराशिके त्रैराशिकद्वयं
सप्तराशिके तत्रितयं नवराशिके तत्पंचक
मिति व्याप्तिरवगंतव्या यथा मासे शतस्य य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दि पंचकलांतरं स्याद्वर्षे गते नवमराशिके
तत्पंचकमिति व्याप्तिरवगं भवति किं वद षो
डशानामित्यत्र पंचराशियद्येकस्मिन्मासे श
तस्य पंचकलांतरं स्यात्तर्हि मास एव षोडशा
नां किमित्येकं त्रैराशिकं १ -- । ५ । १६ तत्र जातं
८ :: ऊन मासे यदि षोडशानामिदं फलं ८ ::
तर्हि द्वादशसु मासेषु किमिति द्वितीयं त्रैराशि
कं १ । ८ :: । १२ तत्र जातं ९६ : दशकापवर्ति
तं ९६ भागाप्तलब्धं ९ शेषं ६ भाजकेन सह
द्विकापवर्तितं ३ छेदघ्नेति सवर्णितं ४८
जातमेवं सप्तराशिकादौ नव्यादिकल्पना सु
धीभिरूह्या ॥ ७ प्रध्यासिते मंगलाच
रणमभिसंदधानो हरिरेव विश्वमिति दृष्टां
तार्थं विवृणोति यथेति स्पष्टार्थोऽयं ग्रंथः उ
त्तरश्लोकमवतारयितुं पूर्वं [illegible] क्तिचोद्यमाह
यद्येवमिति यद्येवं सकलं गणितं जातं त्रैराशि
कंनैव व्याप्तं तदा बहुभिः श्रीधराद्याचार्यै
र्बहुधा गुणभागादिनानाविधभेदभिन्नं ।
तत्किमित्युक्तं एकेनैव त्रैराशिकेणभीष्ट ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सिद्धांततद्भेदकल्पनातदीयाव्यर्थेति भावः॥
तत्रोत्तरं यत्किंचिदिति सतसबीजेयासांवायत्किं
चिद्गुणनभजनादिप्रकारेणगणितंक्रियते न
सर्वं त्रैराशिकमेवनात्रसंशयः किंतु तन्निर्म
लधियांसूक्ष्मार्थावगमशक्तमतीनामेवाव
गम्यंज्ञातुं शक्यंनास्मदादिभिस्तद्बूहनेकर्तुं
शक्यमतोस्मदादिजडधियामपिधीवृद्धिर्ग

यत्किंचिद्गुणभागहारविधिनाबीजेत्र
वागण्यते तत्त्रैराशिकमेवनिर्मलधिया
मेवावगम्यंविदां एतद्यद्बहुधास्मदा
दिजडधीधीवृद्धिबुद्ध्याबुधैस्तद्भेदा
सुगमान्विधायरचितंप्राज्ञैःप्रकीर्णा
दिकं २ इतिश्रीली॰ छायाव्यवहारः

एतज्ज्ञानोदयोभवत्विति बुद्ध्याभिप्रायेणत
द्भेदासुगमान्विधायप्राज्ञैः प्रकीर्णादिकंव
हुधारचितमिति न तत्रयासोव्यर्थः प्रस्तुतप
रोपकारं तयामहाफलइत्यर्थः शार्दू॰ २॥
इतिश्रीली॰विलासे छायाव्यवहारः॥ = ॥ =

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अथ कुट्टकव्यवहारे कुट्टको नाम घातकोप
गुणक इति यावत् तस्य व्यवहारो भाज्यभाज
कक्षेपकोद्देशादानयनं तदर्थं सूत्रं भाज्य इति
भाज्यो हारो भाजकः क्षेपकः क्षिप्यते धनमृ
णं वा क्रियते योंकः स क्षेपः ते च कुट्टकार्थमा
दौ प्रथमं केनाप्यंकेनापवर्त्यास्ततः कार्याः प
रं तु संभवे सति यदि भाज्यहरक्षेपकाणां त्रया
णां मध्ये केनैवांकेनापवर्तनं संभवति तदैवं विधिः
कार्यो नान्यथेति भावः ॥ अत एव त्रुट्योद्दिष्टं ल।

अथ कुट्टकव्यवहारे करणसूत्रं भा
ज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्याः केना
प्यादौ संभवे कुट्टकार्थं ॥ येन छिन्नौ
भाज्यहारौ न तेन क्षेपश्चैतद्दुष्टमुद्दि
ष्टमेव ॥ १ ॥

ज्ञयति येनेति येनांकेन भाज्यहारौ छिन्नावपव
र्तितौ तेनांकेन क्षेपश्चेदपवर्तितुं न शक्येत त
दैतदुद्दिष्टमुद्दिष्टं ज्ञेयं तेन कुट्टककरणेपि न
तेन गुणितस्योद्दिष्टक्षेपयुतो नस्य भाजकभ
क्तस्य निःशेषता भविष्यतीत्यर्थः अत्र क्षेपइ
त्युक्तेः केनापि भाज्यक्षेपयो र्भाजकक्षेपयोर्वा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पवर्तनेसतिक्रमेण भाज्यस्य भाजकस्य।
चापवर्तनासंभवेपिन दृढत्वोद्दिष्टेतिगम्यते।
एवंचाग्निमसूत्रेस्पष्टो भविष्यति शालिनी।
प्रकृतेपवर्तनविधिमाह परस्परमिति।
द्वयोराश्योः परस्परं भाजितयोर्यः शेषः स
तयोरपवर्तनं स्यात् तेनतयोर्निःशेषता॥

परस्परंभाजितयोर्द्वयोर्यःशेषस्त
योस्यादपवर्तनंसः स्वेनापवर्तेन
विभाजितौयौतौभाज्यहारौदृढसं
ज्ञकौस्तः॥२॥

आयतेइत्यर्थः अयमर्थः भाजकेनभाज्येभ
क्तेयच्छिष्यतेतेनभाजकोभजनीयस्त
च्छेषस्तयोरपवर्तनंस्यात् एवमपवर्तनां
कमुक्त्वातदपवर्तितभाज्यभाजकयोर्नामसं
केतमाह॥ स्वेनेतितेनापवर्तनांकेनयौभा
ज्यहारौविभाजितौतौदृढसंज्ञकौभवतः
पुनस्तयोर्वृद्धिदशयाभावादन्वर्थीसंज्ञा॥
उपजातिः॥२॥ अथकुट्टकरीतिमाह।
मिथइति तौदृढभाज्यहारौमिथोन्योन्यंभजे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त् हारेण भाज्यो भाज्यस्तच्छेषेण हारो भा
ज्य छेदेषेण भाज्यस्तच्छेषेण हार इत्येवं याव
द्भाज्ये रूपमेकः शिष्यते तावन्मिथो भजेत्फ
लानि च फलं फलेवा फलानि यथासंभवं क्र
मशो वल्ली रूपेण धो धो निवेश्य तदधोपव
र्तितः क्षेपो योज्यस्तदं त्ये खं शून्यं योज्यं तत
उपांतिमेनांत्यस्योपरिष्ठ तया समीपगेन

मिथो भजेत्तौ दृढ भाज्य हारौ यावद्विभा
ज्ये भवतीह रूपं फलान्यधोधस्तदधो
निवेश्यः क्षेपस्ततः शून्यमुपांतिमेन
॥३॥ स्वोर्ध्वे हतें त्येन युतें तदंत्यं त्यजेन्मु
हुः स्यादिति राशियुग्मं ऊर्ध्वो विभा
ज्येन दृढेन तष्टः फलं गुणः स्यादद
धरो हरेण ॥४॥

स्वोर्ध्वे स्वमूर्ध्वगेंके हते गुणिते नरं त्येन युते
मिश्रिते सति तदंत्यं त्यजेत् एवं मुहुर्वारंवा
रं कार्यं पुनरुपांतिमेव स्वोर्ध्वे हतें त्येन युतें
त्यं त्यजेत्पुनरप्येवमिति करणे राशियुग्मं सं
पद्यते तयो राश्यो रूर्ध्वो राशि दृढेण विभाज्येन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तष्टः शेषितः फलं लब्धिसंज्ञः स्यात् अधरो
धस्यश्च राशिर्दृढेण हरेणतष्टः सन्गुणः स्या
त्तेनैवगुणकेनोद्दिष्टभाज्यो गुणितः क्षेपोन
युतो हारभक्त ऊर्ध्वराशिरूपां लब्धिं वितरति
स्वयं च नि:शेषतामापद्यते स्थलांतरे सक्षे
पांतरमाह एवमिति यदा तद्दृढभाज्यहारयो
र्मिथो भागेन जाता लब्धयः समा द्विचतुःषट्

एवं तदैवात्र यदा समास्ताः स्युर्लब्ध
यश्चेद्विषमास्तदानीं यथागतौ लब्धि
गुणौ विशोध्यौ स्वतक्षणाच्छेषमितौ
तु तौ स्तः ॥५॥ एकविंशतियुतं शतद्व
यं यद्गुणं गणक पंचषष्ठियुक् पंचव
र्जितशतद्वयोद्धृतं शुद्धिमेति गणकं
वदाशु तत् ॥६॥

प्रभृतिः रूपाः स्युस्तदैवमेतावतैव संस्कारेण
तत्र कुट्टक सिद्धिर्न तत्र संस्कारांतरापेक्षेति
भावः चेद्यदि ता लब्धयो विषमाः स्युस्तदानीं
यथागतौ लब्धिगुणौ न ग्राह्यौ किंतु स्वतक्ष
णाद्विशोध्यावूननीयौ लब्धिर्दृढभाज्या
द्गुणश्च दृढहाराद्विभाज्यः शेषमितौ तौ ल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ध्धिगुणौ भवतः ॥५॥ उपजातयः ॥ उदाहरति एकविंशतीति एकविंशत्युत्तरशतद्वयं केन गुणितं पंचषष्ठ्या सहितं पंचनवत्युत्तरशतेन भक्तं निःशेषतामेति हे गणक गुणकं तं गुणमाशु वद रघोद्धता ॥६॥ तन्न्यासं दर्शयति न्यास इति अपवर्तनांकं दर्शयति अत्रेति भाज्ये २२१ हारेण १९५ भक्ते १ शिष्टं २६।

न्यासः भा २२१ हा १९५ क्षे ६५ अत्र परस्परं भाजितयोः शेषः १३ अनेन भाज्यहारक्षेपा अपवर्तिता जाताः भा १७ हा १५ क्षे ५ अनयोर्दृढभाज्यहारयोः परस्परभक्तयोर्लब्धिरधोधस्तदधः क्षेपः शून्यं च निवेश्य जाता वल्ली ३ ॥

तेन हारे १९५ भक्ते ७ शिष्टं १३ अयमपवर्तनांकः अपवर्तितानां नाहानेनेति अनेन १३। भाज्यो २२१ पवर्तितो जातो दृढभाज्यः १७। तथा हारो १९५ पवर्तितो जातो दृढहारः १५। क्षेपश्चापवर्तितः ५ भाज्य १७ क्षे ५ हार १५॥ अथ फलवल्लीमभिनीय दर्शयति अनयोरिति दृढहारेण १५ दृढभाज्ये १७ भक्ते लब्धं रूपं १ तस्य शेषेण २ हरो १५ भक्ते लब्धं ७

पूर्वलब्धाधो न्यस्तं ३ शेषं १ भाज्यस्य
शेषता जाता पंक्त्यां च फलयोरधस्तात्क्षे
पः स्थापितः ३ तदधः खं न्यस्तं जाता
पंक्तिः ३ अथ राशिद्वितयं प्रदर्शयति॥
उपांतिमेनेति अत्र वल्ल्यामंत्यं शून्यमुपां
त्यं च ५ तेन स्वोर्ध्वे ७ गुणितेंत्यं च० युतं ३५
त्यं च त्यक्तं जाता वल्ली ३५ ५ पुनरुपांत्येन
३५ स्वोर्ध्वे १ हतेंत्येन ५ युतं ४० ऽन्त्यं च त्य
क्तं जातं राशिद्वयं ४० ३५ अथ लब्धिगुण
वाह॥ एताविति एतौ राशी क्रमेण दृ
ढ भाज्यहाराभ्यां तष्टौ अत्राद्यो राशिः ४०
दृढभाज्य १७ तष्टो ६ लब्धिसंज्ञः तथा
धरो राशि ३५ दृढहारेण १५ शेषितः
५ गुणसंज्ञः अनेनैव गुणकेन गुणितमु
द्दिष्टं भाज्यं क्षेपयुतं हारहृतं तां लब्धिं वि
नीर्यन्तिः शेषतामुपयाति तथाहि भा
ज्यं॥२२१॥ पंच गुणे ११०५ क्षेप ६५ युतं
११७० हार १९५ हृते लब्धं ६ शेषं० यद्वा
भाज्यं दृढं १७ पंच गुण ८५ क्षेप ५ युतं
९० हार १५ भक्ते लब्धं ६ शेषं० ॥ एवं स
र्वत्राग्निमोदाहरणे प्रत्ययो विधेयः ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वमानीतगुणलब्धेर्गानानविधिमग्रेव
क्ष्यति इष्टाहतस्वस्वहरेण युक्तेनवाभवे
तां वृ हृधा गुणघ्नी इति॥ अस्यायमर्थः।
इष्टेन स्वकल्पितेनैकद्वित्र्यादिना आह
तो गुणितो यः स्वः स्वः स्वीयः स्वीयो हरस्त
त्कोलब्धे दृढभाज्योगुणस्य च दृढहार
उपांतिमेनस्वोर्द्धे हृतइत्यादिकरणे
नजातंराशिद्वयं ३५ एतौ दृढभाज्य
हाराभ्यां १७।१५ तष्टौ लब्धिगुणौ।
जातौ ६।५ एतयोः स्वतक्षणाभिघ्न
गुणं हेपइत्यथवा लब्धिगुणौ २३।
२०।वा ४०।३५ इत्यादि॥
स्वेन तेन युक्ते भिन्निते ते प्रागानीते गुण
घ्नी गुणलब्धी वस्वधा भवेतां इष्टगुणितदृ
ढभाज्ययुतालब्धिरिष्टगुणितदृढहार
युतो गुणश्चेव स्याता मानाना नमेत्यर्थः
अस्य सूत्रस्याप्यत्रैवोदाहरणे लाघवाय
व्याप्तिं दर्शयति अनयोरिति यथेष्टं। त
त्कुणितदृढभाज्यो १७ युता लब्धि ६जा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ली·वि· ता २३ इष्ट १ गुणित दृढहार १५ युतो गुणो
१७६ ५ जात: २· आभ्यामपि २३।२· लब्धि गुणाभ्यां
प्रत्यय: प्राग्वत् एवमिष्टे १ तेन भाज्ये १७ हा
रौ १५ गुणितौ ३४।३· ताभ्यां लब्धि गुणौ ८·५
युतौ ४·।३५ जातावन्यौ लब्धि गुणौ एवं त्रि
केइष्टे ५१।७।५· एवं दशकेइष्टे १७८।१५५
एवमिष्टभेदेन भेदो बहव:॥ अपवर्त्याणां
मध्याद्द्वयोरपवर्तनेपि कुट्टकविधिमाह भ

करणसूत्रं भवति कुट्टविधेर्युतिभाज्य
यो: समपवर्तितयोरपिवागुण: भ
वति योयुतिभाजकयो: पुन: सच भवे
दपवर्तन संगुण: ७ उदाहरणं शतं
हृतं येन युतं नवत्या विवर्जितं वापहृ
तं त्रिषष्ट्या निरग्रकं स्याद्वद मे गुणं
तं स्पष्टं पटीयान्यदि कुट्टकेसि॥८॥

वतीति॥ युति: क्षेप: युति भाज्ययो: समपव
र्तितयोरपिकुट्टविधेर्वा गुणो भवति युति
भाजकयोरपवर्तितयोरपि कुट्टविधे गुणो
भवति परं तु सप्रत्ययागतो न ग्राह्य: किंतु स
च पुनरपवर्तित संगुणो युति भाजकौ येना

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पवर्तितो तेन गुणितो भवेत् अत्रागतगुणस्या
पवर्तनांकगुणनाभिधानात्तल्लब्धे यथागता
याएव ग्राह्यताप्रतीयते तुल्यन्यायेन च पूर्वी
र्द्धोक्तयुजिभाज्यापवर्तनकृतकुट्टकविधा
नीतगुणस्य संस्कारांतरानभिधाना यथाग
तस्यैव तस्य ग्राह्यतायां सिद्धायां तत्रागतलब्धे
श्च संस्कारांतरापेक्षानुमीयते तथा च युति
भाज्यापवर्तनस्थले गुणो यथागत एव ल
ब्धिस्तु पवर्तनसंगुणा ग्राह्या युतिभाज्यका
पवर्तनस्थले तु गुणो पवर्तनसंगुणो ग्राह्यो
लब्धिस्तु यथागतैवेति सिद्धं उक्तविलंबि
तमाहनभोभरौ ७ उदाहरणं शतमिति ये
न गुणकेन हतं गुणितं शतं नवत्या युतं अथ
मसूत्रो द्विशार्धमाह विवर्जितं च त्रिषष्ट्या
पहृतं भक्तं निरग्रकं निःशेषं स्यात् तं गुणमे
स्य षष्ठवद हे गणक यदि ते कुट्टके पटीयान
तिशयेन पटुरसि कुट्टकविधानानि पाटी
वमंतरानैतान्निरूपयितुं सुशक्यमिति भावः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ली॰वि॰
१००

प्रथममपवर्तनं विनैव गुणकमानयति स्मा
सइति अत्र भाज्यः १०० हारः ६३ क्षेपः १०
त्रयाणामेषामेकेनकेनाप्यपवर्तनं संभव
तीति केनाप्यपवर्तनं न कृतं किंतु यथास्थि
तावेव भाज्यहारौ दृष्ट्वा तथा कल्पितौ मिथो
भाज्ये यथा हारेण ६३ भाज्ये १०० भक्ते लब्धं
१ शेषेण ३७ हारे ६३ भक्ते लब्धं १ शेषे १

न्यासः भा १०० हा ६३ क्षे १० जातौ पूर्व
वल्ल्यधि गुणौ ३०।१८ अथवा भाज्य
क्षेपौ दशभिरपवर्त्य परस्परं भज
नाल्लब्धफलानि क्षेपं खं चाधोधोनि
वेश्य जाता वल्ली पूर्ववल्ल्यो
गुणः ४५ लब्धि र्न्यासोऽत्र
लब्धयो विषमा [illegible] नो गुणो ४५
स्वतक्षणा ६३ द्विशोधिते जातो गुणः
सर्वत्र १८ गुणघ्न भाज्ये क्षेपयुते हरभ
क्ते लब्धिः ॥३०॥

शेषेण २६ भाज्यशेषे ३७ भक्ते लब्धं १ शेषे
ण ११ हारशेषे २६ भक्ते लब्धं २ शेषेण ४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भाज्यशेषे ११ भक्ते लब्धं २ शेषेण ३ हारे शे
षे ४ भक्ते लब्धं १ शिष्टं १ जातं भाज्ये रूपशे
षमिति भागसमाप्तिः जाता लब्धिपंक्तिः १।
१।१।२।२।१। अस्या मधो धो न्यासे तदधः क्षे
पस्य ९० शून्यस्य ० च न्यासे सति जाता व

१
१
२
२
१
९०
०

ल्ली अत्रोपान्त्येन ९० स्वोर्ध्वे १ हतेऽन्त्येन
युते ऽन्त्येन च ० युक्ते जातं ९०/१ पुनरेवं कृते
जा तं २७०/९० पुनः ६३०/२७० । पुनः ९००/६३०
पुनः १५३०/९०० पुनः २४३०/१५३० जाते राशिद्वयं
तयोरूर्ध्वो राशि २४३० दृढभाज्येन १०० तष्टः
३० लब्धिरियं तथाधरो राशिः १५३० दृढ
हारेण ६३ शेषितो १८ जातो गुणकः अ
नेन गुणिते शते १८०० नवत्या युते १८९०
त्रिषष्ट्या हृतं लब्धं ३० शिष्टं ० इति प्रस्त
पः ॥१०॥ अथापवर्तितयुतिभाज्याभ्यां कु
ट्टकविधिं दर्शयन्नपवर्तेति अत्र भाज्यो १००
क्षेपौ ९० दशभिरपवर्तितौ १० ९ भाजक

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्तु यथास्थितस्य ६३ भाज्यहारैा मिथो भक्तौ य
था भाज्ये १० हरेण ६३ भक्ते लब्धं शेषेण १० हा
रे ६३ भक्ते लब्धं ६ शेषेण ३ भाज्ये १० भक्ते लब्धं
३ शेषं १ जातं भाज्ये रूपशेषत्वे लब्धी ०।६।३
क्षेपं ९ स्वं चाधोधो विन्यस्य जाता वल्ली ३ | ६ | ३ | ९ | ०
उपान्त्येन स्वोर्द्ध हते इत्यादिकरणेन जातं
२७ पुनः १८९ जातमिदं राशिद्वयं अत्रो
र्द्ध राशिः २७ दृढ भाज्येन १० तष्टः ७ लब्धी
नां ०।६।३ त्रिकत्वाद्वैषम्यात्स्वतक्षणाद् दृ
ढभाज्य वा हारक्षेपौ नवभिरपवर्तितौ
भा १० हा ७ क्षे १ अत्र लब्धिक्षेपा
णां वल्ली १ | ६ | ३ | ० (?)

? भाज्यादेव शोधितः ३ जाता लब्धपरमियं
गणितेन संवादमेतीति स्पष्टत्वेत्यभिप्रेत्योक्त
मत्र लब्धिर्नग्राह्येति भाज्यहारापवर्तनांक
संगुणितानुसंवादमेतीति तत्संस्कारमपेक्ष
ते यथा लब्धि ३ र पवर्तनांक १० गुणिताजा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नालब्धिः ३ एवमधरो राशिः १७१ दृढहा
रेण तष्टः ६३ जातो ४५ गुणलब्धि वैषम्या
त्स्वतक्षणा ६३। शुद्धः १८ जातौ स एव गु
णः एतस्य सप्राग्वेवादर्शि अथ गुणः प्रा
ग्वत्तेलब्धिर्भाज्यात द्दत्त युतो हृतादिति व
क्ष्यमाणसूत्रमप्यत्रैवोदाजिहीर्षुरिमामे
वं लब्धिं प्रकारान्तरेणानयति गुणघ्नेति य
था गुणघ्नं १८ गुणितं भाज्यं १०० जातं १८००
क्षेपं २ युतं १८०२ हारहृतं ६३ लब्धिः ३
अथ युजि भाज्यकयोरेवापवर्तनेनापि कुट्ट
करोति दर्शयतस्यैवेति हारं ६३ क्षेपौ २
नवभिरपवर्तितौ ७।१ जातो दृढ हारक्षे
पौ भाज्यस्तु १०० यथावस्थित एव भाज्यं १
भाजकौ ७ मिथो हृतौ १४।३ लब्धिः क्षेपं
१ खं ० चाधो विन्यस्य कृतावल्ली १४ ३ १ ० तत
उपान्त्येन स्वोर्द्धे हते त्येन युते तदं त्य
वसक्ते जातं ३ उपनः ४३ राशिद्वयं क्त
द्धौराशिः ४३ स्वभाज्येन १०० तष्टः ३ जा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ताल्लब्धि : अधोराशि: ३ - स्वहरेण ७ तष्ट:
२ जातोयं गुण: परंत्वसंवादान्न ग्राह्योपितु
प्रतिभाज्यकापवर्तनांक ९ गुणित: १८ ग्राह्य:
एवं पृथक्पृथक प्रतिभाज्ययो र्प्रतिभाजक
योश्चापवर्तनपक्षोयं दर्श्यतयो: संकरेणा
पि पक्षांतरं प्रदर्शयेत्तथैवेतिभाज्य: ९० क्षे
पौ ९ - प्रथमं दशभिरपवर्तितौ जातौ दृ
ल ब्धो गुण: २ क्षेप हारापवर्तन २ गुणि
तो जातो स एव १८ अथवा भाज्यक्षेपौ
प्रथमं हारक्षेपौ चापवर्तितौ जातौ भा ९
हा ७ क्षे १ अत पूर्ववज्जाता वल्ली १ १ गु
णश्च २ हारक्षेपापवर्तनेन २ गुणि
तो जातो स एव १८ गुणाभजनाभ्यां
लब्धिश्च ३ - गुणलब्धी: स्वहारक्षे
पाविस्तथा गुणलब्धी ८१।१२ वा
१४४।२३ - इत्यादि॥ =
ढ भाज्यक्षेपौ १०।१९ भाजकश्च ६३ पुनर्भा
जकक्षेपौ ६३।९ नवभिरपवर्तितौ जातौ
दृढौ तौ ७।१ तोपिच भाज्य: १०।हार: ७

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्षेपः १ इतिसिद्धं पुनर्भाज्यहारौ ९ मिथोभक्तौ
लब्धी ॥ २ क्षेपं १ खं ० चनिवेश्यकृतावल्ली
१ ३ पांत्येन स्वोर्द्ध्वे हते इत्यादिकरणे जातं २ पु
१ नः ३ जातौ राशी रनयोरूनता स्वतक्षणा
भ्यां ९ २ तात्तक्षणं न संभवतीति यथावस्थिता
वेव लब्धिगुणौ परंतु संस्कारांतरमपवर्तन
संकराद्भावव्यपेक्षेनेयथा द्विराशि ३ पु
ति भाज्यापवर्तनांकः १ - गुणिता जाता सैव
लब्धिः ३ - तथाधरो राशिर्युतिभाजकापव
र्तनांकः ९ गुणो जाताः सएव १८ गुणः रनयो
र्गुणलब्धी वक्ष्यमाणसूत्रोदाहरणसिद्धयेना
नातैं दर्शयति गुणलब्ध्योरिति रूपेइष्टेगु
णलब्धी : १८ । ३ - स्वहारौ ६३ । १ - - क्षिप्ते जाते
अन्यादृशी गुणलब्धी ८१ । १३ - द्विके इष्टे द्वि
गुणस्वहारक्षेपे जाते गुणलब्धी १४४ । २३ -
एवं त्रिके इष्टे २०७ । ३३ - चतुष्के इष्टे २७० ।
४३ - एवमन्यदप्यूसंप्रत्ययस्तु प्राग्वत ॥ ० ॥
नवसा । विवर्जितं चेति यदुक्तं तत्तदर्थं सूत्रां
तरमाह क्षेपजे इति क्षेपजे क्षेपस्य धनरूप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ली॰वि॰
१८॰

तयोर्जाते ये गुणाप्ती गुणलब्धी ते तक्षणा स्वी
याद्धार भाज्यरूपया तक्षणात्क्षुद्रे ऊनिते वि
शुद्धजे क्षेपस्यकृतायां जाते गुणाप्ती स्तः प्रा
क्तनोदाहरणे एवं तद्दृष्टयति अत्रेति नवति
योजनपक्षे प्रागानीतौ लब्धिगुणौ ३०।१८ स्व
भाज्यहाराभ्यां १००।६३ शुद्धौ नवति वियोज
नेपक्षीयौ तौ जातौ ७०।४५ पुनो भाज्ये १००गु
करणसूत्रं क्षेपणे तक्षणाक्षुद्रे गुणाप्ती स्तो
विद्धि जे अत्र पूर्वोदाहरणे नवति क्षेपे यौ
लब्धिगुणौ जातौ ३०।१८ एतौ स्व तक्षणा भ्या
माभ्यां १००।६३ शोधितौ ये शेष के तन्मितौ
लब्धिगुणौ नवति शोधिते ज्ञातव्यौ ७०।४५
एतयोरपि स्वस्वतक्षणे क्षेपइत्यथवा १७०।
१०८ वा २७०।१७१ द्वितीयोदाहरणं यद्गु
णा गणक षष्टिरन्विता वर्जिता च दशभिः
षडुत्तरैः स्यात्त्रयोदशहृता निरग्रका तं
गुणं गणक मे पृथक् पृथक्॥८॥

एकेन ४५ गुणिते ४५०० नवत्या ९० विवर्जिते ४४१०
हारेण [illegible] हृते ७० लब्धिः शिष्टं ० ॥ इति प्रत्य
यः अनयोरपि ७०।४५ रूपे षष्ठगुणे स्वस्वतक्ष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

65

ण १००।६३ अत्र क्षेपे जाती लब्धि गुणौ २०।१७१
रावमन्यादृश्याव प्रुव्हौ लब्धि वैबम्येउदार
हरणांतरमाह यद्गुणेति हेगणकषष्टि ६०
ये गुणायेन गुणिता षड्भिः षडधिकै दशभिः
षोडशभिरन्विता वर्जिता च त्रयोदशभिर्भक्ता
निरग्रकास्यात्तं गुणं गणक मे पृथक् २ नाना वि
धं कथय रघोद्धता ॥९॥ न्यासमाह न्यासइ
ति अत्रोदाहरणे भाज्ये ६० भाजकं १३ क्षेप
कः १६ भाज्यक्षेपयोश्चतुर्भिरपवर्तनसंभवा

न्यासः भा ६० हा १३ क्षे १६ प्राग्वज्जा
ते गुणाप्ती २।८ अत्रापि लब्धयोवि
षमात्रतरा गुणाप्ती स्वतक्षणाभ्यां
१३।६० विशोधिते फलं ॥०॥

दृष्टोद्दिष्टता भाज्यभाजकयोस्त्वेकेनकेना
प्यपवर्तनासंभवाद्यथास्थितावेव दृढ भा
ज्यभाजकौ $\frac{६०}{१३}$ अनयोर्मिथो भागे ४।१।१।
२।१।१। लब्धीः क्षेपं १६ खं ० चाधोधो विन्यस्य
जनिता वल्ली ४ १ १ २ १ १ १६ ० ततः स्वोर्द्धे उपांत्येन हत
इत्यादिकरणे $\frac{१६}{१६}$ पुनः $\frac{३२}{१६}$ पुनः $\frac{४८}{३२}$

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पुनः ६/४८ पुनः ३६८ जातेराशिद्वयमिदं १
३६८।८॰ अत्रोर्द्ध्व राशि ३६८ भाज्य ६॰ तष्टः
लब्धं ६ शिष्टं ८ जातालब्धिः अधरो ८॰ रा
शि भाजिक १३ तष्टः लब्ध ६ शिष्टं २ जातौ यंगु
णकः ३ सौ च लब्धिगुणौ ८।२ लब्धीनोयं
चकतयावैषम्यात्स्वतक्षणाभ्यां ६॰।१३ शो
धितौ ५२।११ स्पष्टौ जातौ क्षेपधनपक्षेलब्धि
गुणौ यथा भाज्ये ६॰ गुणक ११ गुणिते ६६ क्षे
प॥६ युते ६७६ भाजक १३ भक्ते लब्धं ५२ शि
ष्टं॰ क्षेपस्य ऋणपक्षे त्विमौ लब्धिगुणौ ५२।
११ स्वस्वतक्षणा ६॰।१३ च्छोधितौ ८।२ जातौ
फलगुणौ यथा भाज्ये ६॰ गुणक २ गुणो १२
क्षेप॥६ रहिते १॰४ भाजक १३ भक्ते लब्धं ८
शिष्टं॰ इति प्रत्ययः॥ अथ भाज्ये विशेषमा
ह गुणलब्ध्योरिति ऊर्ध्वाधोराश्योर्दृढ
भाज्यहाराभ्यां तक्षणसमये फलं तक्षणभाज
न्यलब्धिरूपं समं तुल्यमेव ग्राह्यं नन्यूना
धिकमित्यर्थः॥ अथ भाज्यहाराभ्यां
क्षेपस्याधिक्ये प्रकारांतरमाह हारतष्ट॰

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इति धने योजनीये क्षेपे हारतष्टे भाजकशो
धिते सति गुणलब्धी पूर्ववदेव साध्ये परंतु
लब्धौ वल्लमानसंस्कारान्तरं विशेषस्तयोरु
त्पन्नयोर्गुणलब्ध्योर्मध्ये क्षेपस्य धनपक्षे सा
लब्धिः क्षेपतक्षणलाभाढ्या क्षेपस्य हारेण
तक्षणादागतो यो लाभः फलं तेनाढ्या युक्ता

हारतष्टे धनक्षेपे गुणलब्धी तु पूर्वव
त् क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिः शुद्धौ
तु वर्जिता १ उदाहरणं येन संगुणि
ताः पंच त्रयोविंशतिसंयुताः वर्जिता
वा त्रिभिर्भक्ता निरग्राः स्युः स को गु
णः ॥ भा ५ हा ३ क्षे २३ अत्र वल्ली १ १ २३
पूर्ववज्जातं राशिद्वयं ४६ २३ एतौ भाज्य
हाराभ्यां तष्टौ वा त्राधो राशौ त्रिभिः तष्टे
सप्तलब्धं ते ऊर्ध्वराशौ पंचभिस्तक्षणेन
व लब्धं ते ते न ग्राह्याः गुणलब्ध्योः स
मं ग्राह्यं धीमता तक्षणे फलमित्यतः
सप्तैव ग्राह्याः एवं जाते गुणाप्ती २ । ११ ॥

ग्राह्यो गुणस्तु यथागत एव शुद्धौ क्षेपस्य ऋण
पक्षे तु सा लब्धिः क्षेपतक्षणलाभेन वर्जिता ग्रा
ह्येत्यर्थः तत्रोदाहरणमाह येनेति स्पष्टार्थः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अत्रभाज्यः ५ हारः ३ क्षेपः २३ अत्रयाग्णा
केनापिसमेनो पवर्त्तनासंभवाद्यथास्थि
तावेवभाज्यहारौदृढौ ५/३ अनयोर्मिथो
भागपरम्परायांलब्धी १।१ क्षेपं २३ खं०
चाधोधोनिवेश्यकृतावल्ली १ १ २३ ० उपांत्येनत्
तेस्वोर्द्ध्वे १ त्यादिकरणेजाते ४६ २३ २३ पुनः
४६ जातमिदंराशिद्वयं अत्रगुणलब्ध्योः
२३ संग्राह्यंधीमतातक्षणफलमितिसूत्रस्य
व्याप्तिंप्रदर्शयति एतावितिस्पष्टार्थोयंग्रं
थः समफलग्रहणेगुणलब्धीदर्शयति ए
वमिति अनयो २।११ प्रत्ययोयथाभाज्ये ५
गुण २ हते १० क्षेप २३ युते ३३ हारहृते ३ ल
ब्धं ११ शेषं ३ इति ॥ एवंक्षेपस्यधनपक्षे
गुणलब्धीप्रदर्श्यति ऋणपक्षेतेदर्शयति क्षे
पजइति क्षेपजेगुणाप्ती २।११ स्वतक्षणा ३।
५ च्छुद्धे जाते ऋणपक्षीये गुणाप्ती १।६ अत्र
लब्धं काः ११ स्वतक्षणा ५ दधिकातयानशु
द्धिमेतीति तक्षणमेवलब्धिः तः ११ शोधि
तं जाताविलोमालब्धिः ६ एतदनुसारेण
प्रत्ययकाले योगवियोगवैलोम्यंभविष्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नीतिर्वा द्रष्टव्यं यथा भाज्यो ५ गुणेन १ गुणि-
तः ५ क्षेपो २३ अस्मादधिकेन शुद्धनीतिर्वै-
लोम्येन क्षेपो २३ ऽत्राऽयं ५ पातितो १८ हा-
र ३ हृतो लब्धं ६ शेषं ० अत्रापीष्टगुणस्व-
स्वहार योगेन गुणलब्ध्योर्नानात्वं दर्शयति
इष्टाहतेति अत्र प्रकृतेर्गुणलब्धी १।६ अन-
योर्हारौ ३।५ द्विकेनेष्टेन गुणितौ ६।१० गुणे
१ द्विगुणस्वहार ६ युतो जातो गुणः ७ ल।

क्षेपजे तक्षणाच्छुद्धे इति शुद्धौ जाते।
१।६ इष्टाहतस्वस्वहरेण युक्ते इति द्वि-
गुणितौ स्वहारौ क्षेप्यौ यथा धनलब्धिः
स्यादिति जाते ७।४ एवं सर्वत्र [illegible]।
वा हरतष्टे धनक्षेप इति॥

ब्धिस्तु ६ विपरीतमुद्दिष्टत्वान्न द्विगुणितस्व-
हारेण योज्या किंतु प्रत्युत ततः शोध्येति जा-
ता लब्धिः ४ तथा च प्रत्ययः यथा भाज्यं ५
गुणा ७ गुणितं ३५ क्षेप २३ वर्जितं १२ हार।
भक्ते २ लब्धं ४ शेषं ० इति हारतष्टे धनक्षेप
इति सूत्रस्य व्याप्तिं प्रदिदर्श

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यिष्टः प्रकारांतरेण न्यास भाहारयवेति अत्र
भा·५। हा ३ क्षे २३ क्षेपोयंहरेणतष्टो लब्धं
७ शिष्ट २ न्या सेन्यस्तं अथ भाज्य ५ भाज
कयो ३ र्मिथो भागेन जातं ।।। लब्धीक्षेपं च
२ खं ० चाधोधो विन्यस्य जाता वल्ली १ २ १ स्यो
र्द्धेउपांत्येन हतइत्यादि करणे जातं २ ३ पुनः
१ २ जातं राशि द्वयं एतौ राशी १ २ दृढ भाज्य
हाराभ्यां ५। ३ तक्षयितुं नशक्येते इतियथा
न्यासः भा ५ हारा ३ क्षे २३ पूर्ववज्जा
ते गुणाप्ती २। ४ एवं स्वहाराभ्यां विशो
धिते शुद्धि ते जाते ।।। क्षेप तक्षण
लाभाढ्या लब्धिः रिति जाते क्षेपजे
२।।। शुद्धौ तु वर्जिते ति १। ६।।

स्थितावेवजातौ क्षेपधन पक्षेलब्धि गुणौ
४। २ अनयो र्गुण स्तु यथागत एव ग्राह्यः।।
लब्धिस्तु क्षेप तक्षण लाभाढ्या ग्राह्या क्षेपस्य
२३ हारेण ३ तक्षणे कृते सति यल्लब्धं ७ तेन
नाढ्या लब्धि ४ र्जाता ११ स्पष्टा तथा च भा
ज्ये ५ गुण २ गुणिते १० क्षेप २३ युतं ३३ हा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

71

रहते जाता लब्धिः ११ ऋणक्षेपे गुण लब्धी द
र्शयति शुद्धौ इति प्रथमं धनक्षेपे गुणः २ ।
ब्धी ४ क्षेप जे तद्वगुण क्षेपे गुण ब्धी स्तो विशु
द्धजे इति वचनात्स्वहरात् ३।५ शोधनीये ।
जाते ऋणक्षेपे गुणाप्ती ११ पुनरत्र क्षेपस्य
हारतष्टतया संस्कार विशेषो लब्ध्या कार्यः
तथाहि गुणस्तु यथागत एव २ लब्धिस्तु क्षेप
तक्षणलाभेनोननीया सा च ततो न्यूनत्वात् तेनो
नयितुं न शक्यते इति स्वयमेव ततो वैलोम्येना
पनेति जाता लब्धिः ६ तथा च भाज्ये ५ गुणः
२ गुणिते ५ क्षेपेनोनं नीये ततोल्पत्वात् द्विष्ट ।
रीत शुद्धिजलब्धि कृत्वा स्वक्षेपं पेद्धा २३ त्या
तिते १८ हार ३ भक्ते ६ जाता लब्धिः ॥

अत्रापीष्टहतस्वस्वहरक्षेपेण गुणलब्धि दर्श
यति धनेति अत्र गुणो १ द्विक गुणितस्व हारे
ण ६ युतो जातो गुणः ७ लब्धिः ६ द्विगुण ।
तस्वहारेण १० योज्यापि वैलोम्यात् ततः पातिता
जाता लब्धिः ४ तथाहि भाज्ये ५ गुण ७ हते ३५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लीं॰वि॰
१८४

क्षेपोने १२ हार ३ हृते लब्धिः ४ सर्वमूक्ष्व
र्षक्षेपाभावे विशेषमाह क्षेपाभाव इति य
त्र क्षेपाभावः स्यात्तत्र गुणः शून्यं ज्ञेयं ल
ब्धिर प्यर्धाच्छून्यमेव यत्र च क्षेपो हारे
२३ हृतो हार भक्तः शुद्धेत्तिशेषो भवे तत्रापि
गुणः शून्यमेव हारोद्धृतात्क्षेपस्तु फलं ज्ञेयं
अनुष्टुप् १२ तस्योदाहरणमाह येनेति येन
धनूलब्ध्यर्थं द्विगुणो रवहारे क्षेपे क्षिप्ते
जाते ७।४ करणसूत्रं क्षेपाभावे तथा
यत्र क्षेपः शुद्धो हरोद्धृतः क्षेपः शू
न्यगुणस्तत्र क्षेपो हारहृतः फलं उ
दाहरणं येन पंचगुणिता रवसंयुताः
पंचषष्टि सहितान्न ते थवा स्युस्त्रयो
दशं हृता निरग्रकास्तं गुणं गणक की
र्तयाशु मे १२ न्यासः भा५ हार १३ क्षे॰
क्षेपाप्ती ०।०॥
गुणकेन गुणिताः पंच भाज्याः रवसंयुतास्त्र
योदश हृता निरग्रका निरवशेषाः स्युस्तं गु
णं हे गणका शु कीर्तय॥ अथवा ते पंच येन गु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णिता पंचषष्टिः ६५ क्षेप पुनास्त्रयोदश भक्ता
निरग्रकास्तु: तं च गुणं कीर्तय कथय रघो
हृता १३ तत्र क्षेपाभावे गुणाप्ती दर्शयति भा
ज्य इति भाज्य ५ हार १३ क्षे० क्षेपाभावे गु
णाप्ती अपि शून्यमेव भाज्य ५ भाजक १३ यो
र्मिथो भागो न लब्धी: ०।२।१।१। क्षेपं० स्व-
धाधो धो विन्यस्य जाता वल्ली २ अत्रोपां
त्यस्य शून्यत्वात् तद्गुणितस्यापि च १ शून्यत्व
जातं राशिद्वयं ० इमे एव गुणलब्धि ॥
अथवा १३।५ वा २६।१० अयास: भा ५ हा
१३ क्षेपा ६५ क्षेपास्त्रयोदशोद्धृतः क्षे।
प: शून्यं गुणस्तत्र क्षेपो हार हृतः फल
मिति जाते गुणाप्ती ०।५। वा १३।५ वा २६।१०
इत्याद्यत्र सर्वत्र कुट्टके गुणलब्ध्योरनेक
धादर्शनार्थं सूत्रम् ॥ इष्टाहतस्वस्वह
रेण युक्ते ते वा भवेतां बहुधा गुणाप्ती ॥
अस्य व्याप्तिः पूर्वमेव दर्शिता अथवा
इष्टाहत स्वस्वहरेण युक्ते इति वक्ष्यमाण सूत्रेण
क्षेपाभावेपि गुणाप्ती प्राह अथवेति तथारूप

इष्टे इमे गुणघ्नी ०।० रूपगुणित खखनष्टगुण
१३।५ युते जाते त एव गुणाविति इष्टं २६।८ पं
चषष्टि क्षेपे पदे गुणघ्नी प्रदर्शयितुं न्यासमाह
न्यास इति भा ५ हा १३ क्षे ६५ अयं क्षेप हार
हृतो निश्शेषो भवतीति गुणः शून्यं क्षेपे
६५ हरो १३ हृते फलं ५ लब्धिर्गोगी स्यादिति क्षे
पधन पक्षे जाते गुणघ्नी ०।५ इष्टगुणित ख
हारक्षेपे १३।-५ च जाते ते १३।८-।२६।१५।
३९।२०। इत्यादि अत्रापि प्रत्ययः प्राग्वद्य
था भाज्यो ५ गुण गुणिते क्षेपयुते ६५ हा
र १३ हृते लब्धं ५ अत्रापि ऋणक्षेपपक्षे गु
णघ्नी ०।५ खतष्टगुणाप्तौ १३।५ शुद्धे जाते
१३।० क्षेपजे तक्षणाच्छुद्धे गुणाप्ती स्तो विशु
द्धिजइत्युक्तेः तथा च भाज्ये ५ गुणेन १३ गु
णिते ६५ क्षेपोने ० हरेण १३ भक्ते लब्धं ०
अथ गुणाप्त्योरनेकतार्थं सूत्रमाह इष्टाह
तेति व्याख्यातार्थमिदं सूत्रं प्राक् अस्योदा
हरणापेक्षायामाह ६५ स्येति प्रत्युदाहर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हरणं गुणाप्त्योनीनाविधत्वं दर्शितमेवेत्यर्थः
अथवेति सूत्रमप्यत्र केचित् पठंति तस्यायम
र्थः क्षेपभाज्यौ भाजकेन तष्टाणीयौ ततो वल्ली
मुत्पाद्य प्राग्वत् गुणाप्ती ये लब्धिस्तु यथा॥
गतानग्राह्या किंतु भाज्याद्यतपुनोद्धृतात् हृतं
गुणेन गुणितं युतं क्षेपसमक्षिप्तं उद्धृतं हारभक्तं
यल्लब्धं तस्माल्लब्धमेतत्फलमित्यर्थः अस्याप्युदाह
रणं शतं हतं येन युतं नवत्यैति श्लोके भाज्यक्षे॥

अथ स्थिरकुट्टकः क्षेपेतु रूपे यदि वा
विशुद्धे स्यातां क्रमाद्ये गुणकारलब्धी
अभीप्सितक्षेपविशुद्धिनिघ्ने स्वहारतष्टे भ
वतस्तयोस्ते १५ प्रथमोदाहरणे दृ
ढ भाज्यहारयोः रूपक्षेपयोर्न्यासः भा
१० हा १५ क्षे १ अत्र गुणाप्ती ७।८ एते
त्रिषष्ठ्ये पंचकेन गुणिते स्वहारतष्टे
च जाते ५।६ अथवा क्षेपयुतो गुणाप्ती ८।
९ एते पंचगुणे स्वहारतष्टे च जाते १०।११
पापवर्तनपक्षे प्राग्दर्शितमेव अथ स्थिरकुट्ट
कमाह क्षेपेतिवेति पद्ध उत्राप्युद्देशे रूपे। क्षेपे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धने विशुद्धे ऋणे वा सति ये गुणकार लब्धी
क्रमात्स्यातां ते स्थिरे एव पुनरभीप्सित इष्टो
यः क्षेपो विशुद्धिर्वा द्विघ्न्यादिस्तेन निघ्नगुणि
ते स्वहाराभ्यां तष्टे ते गुणाप्ती तयोर्धनर्णयोर्भव
तः उपजातिः ५४ तत्रोदाहरणं प्रागुक्तमेव नि
वेशयति प्रथमेति एकविंशति युतं शतद्वय
मित्यत्र पंचषष्टिक्षेपमपहाय रूपक्षेपीकृतं
ततो भाज्यभाजकौ २२१।१९५ त्रयोदशापवर्त्ति
तौ १७।१५ अनयोर्मिथो भागाज्जाता वल्ली
१ जातं राशिद्वयं ८ स्वतक्षकाभ्यां १७।१५
७ तत्र पितु मनन्हतपा यथास्थितावेवल
ब्धिगुणौ जातौ भाज्ये १७ गुण ७ गुणिते ११९
क्षेप १ युते १२० हार १५ हृते लब्धं ८ शेषं
शून्यमिति प्रत्ययः इमे गुणाप्ती स्थिरकुट्ट
कारव्ये अनयोरेवाग्रे प्रपंचः यथाभीप्सित
क्षेपेण ५ गुणिते इमे ७।८ जाते ३५।४०
स्वहाराभ्यां १५।१७ तष्टे ५।६ जाते गुणाप्ती
धनपक्षगे ऋणपक्षे तु प्रागानीते गुणाप्ती
७।८ स्वतक्षण १५।१७ शुद्धे ८।१२ जाते विशु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्धिजे गुणघ्नी नेपुनरभीप्सितक्षेप ५ गुणे ४-।
४५ स्वहार ९५।।७ तष्टे ११ जाते गुणघ्नी
अनयोः प्रत्ययः प्राग्वद्विधेयः रूपक्षेप।
स्थाने इष्टक्षेपं च विभ्यस्य वल्लीमुत्पाद्य राशि
द्वयेनापि गुणघ्नी समानीय प्रत्येतव्यं विस्त
रभियोपरम्यते अथ कुट्टकगणितस्य स्थ
लांतरे उपयोगमाह अस्येति तदेवोपपादय
ति कल्पेति सिद्धांते हि भगणगुणिता कुदिन।

अस्य ग्रहगणिते महानुपयोगः तदर्थं
किंचिदुच्यते कल्प्याथ शुद्धिर्विकलाव
शेषं षष्टिश्च भाज्यः कुदिनानि हारः
तज्जं फलं स्युर्विकला गुणस्तु लिप्ताग्र
मस्माच्च कलालवाद्यं १६ एवं तदूर्ध्वं च त
था धिमासावमाग्रकाभ्यां दिवसारं वी
द्ध्योः १८ ग्रहस्य विकलाशेषात् अहर्गण
योरानयनं तद्यथा तत्र षष्टिर्भाज्यः कुदि (२)
नानि हारः विकलाशेषं शुद्धिरिति विक
ल्प्यासाध्ये गुणघ्नी तत्र लब्धिप्रमिता विक
विभक्ताद हर्गणात् भगणा कुदिनाद्याद्देशास्ततः
षष्टिगुणाद्विकलालभ्यंते शेषं च विकलाशेष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ली·वि· सज्ञं भवति अत्रताचार्यो प्रातिलोम्येन विका
१८७ लाशेषमारभ्याहर्गणोतमंकं कुट्टकविधि
नैव समानयति कुट्टके च भाज्यभाजकक्षेपा
अपेक्षिता इति तत्कल्पनां दर्शयति कल्या
घेति अहर्गणाद्विकलान्ते के गृहीतेशिष्टं वि
कलावशेषं कुट्टकार्थे शुद्धिर्ऋणक्षेपरूपा
कल्याषष्टिर्भाज्यः कुदिनानि भूदिवसा हा
रकल्पः एवं भाज्यहारक्षेपेषु सत्सु प्रागुक्तो
रीत्या भाज्यहारयोर्भाज्ये रूपावशेषान्तं [illegible]
घोघातेन फलानि क्षेपं खं चाधोधो विन्यस्य
वल्लीं वितत्य राशिद्वयं समुत्पाद्य स्वदृढहार
भाज्याभ्यां सतक्षेपस्यर्णतया स्वस्वतक्ष
णाद्विशोध्य गुणाप्तीलब्ध्या तज्ञं फलं विक
लाः स्युरिति लब्धिमिता विकलास्तेयाः गु
णस्तु लिप्ताग्रं कलाशेषो मन्तव्यः अस्माच्च क
लालवाद्यं कलांशराशियोर्ग्राह्याः एवं तदू
र्ध्वं च भगणाहर्गणाचानेयौ अयमर्थः सएव
कलाशेषोऽग्रिमवल्यर्थं ऋणक्षेपः स्थाप्यः ष
ष्टिर्भाज्यः भूदिनानि हारः ततो गुणाप्तीलब्धाल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ब्धि मिता कला: गुणाच्चं श शेषो ग्रिमवत्पर्यं
दे पस्याप्य: तत्र त्रिंशद्भाज्या एव मग्रे द्वादश
भाज्या: पुनर्भगणभाज्या विपरीप्य तीममेवा
र्थं मूलकुदेवाग्रे एवं ग्रहाहर्गणलाभार्थं कुट्ट
करीति निरूप्य सूर्यचंद्र दिवसलाभार्थमपित
माह न येति अधिमासाच्चावमास्ते षामग्र
गुणाभितं कलाशेषमेवं कलाशेषाल्लब्धि
कला: गुणो भागशेषं तद्भागशेष: शुद्धि
कुदिनानि हार: त्रिंशद्भाज्यं लब्धि भा
गा गुणो राशिशेषं द्वादशभाज्या: कु
दिनादि हार: [illegible]शेषं शुद्धि: फलं
राशय: गुणो भगणशेषं कल्पभगण
भाज्या: कुदिनादि हार: भगणशेषं
शुद्धि: फलं गतभगणा: गुणो हर्गण:
स्यादिति अस्योदाहरणानि प्रमोध्या
ये एवं कल्पाधिमासाभाज्योरविदिना
नि हार: अधिमासशेषं शुद्धि: लब्धि
र्गताधिमासा: गुणो गतरविदिवसा:
मकाभ्यां शेषाभ्यां। क्रमेण रवींदोर्दिवसालब्धं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ते ऽथ प्रथम मभिसंधि ऽधिमासशेषं शुद्धिं कल्पाधिमासान्भाजं रविदिवसांश्च हारं परिकल्प वल्लीं द्वादश राशि द्वये जनितेल ब्धिमिताग तास्धिमासा गुणमिताश्च गता र्कदिवसा ज्ञेयाः एवमवम शेषं शुद्धिं कल्पावमानि भाजं चंद्रादिनानि च हारं परिकल्प गुणाप्तौ कुट्टकेन लब्धा लब्धिर्गतावमा गुणो गतेंदुदिवसा इति उपजाती ॥१६॥

एवं कल्पावमानि भाज्यानि चंद्रदिवसा हारऽवशेषशुद्धिः फलं गतावमानि गुणो गतचंद्रदिवसाः॥ करण०
एको हरश्चेद्गुणकौ विभिन्नौ तदा गुणैक्यं परिकल्प्य भाज्यं ऽग्रैक्यमग्रं कृत उक्तवद्यः संश्लिष्टसंज्ञः स्फुटकुट्टकोसौ ॥१॥

ऽथ संश्लिष्टकुट्टकमाह एक इति यत्रोद्देशे उद्देशकेन गुणकशेषयोर्द्वित्वं बहुत्वं वा हारस्य चैकत्वमुद्दिश्येत तत्र संश्लेषो नामकुट्टकस्तत्करणार्थं एक इति हरो भाजक ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यदि सर्वत्रैकः स्यात् गुणकावुपलक्षणतया
शेषकौ च विभिन्नौ स्यातां द्वित्वं बहुत्वं वा स्याप्यु
पलक्षणं तदा गुणैक्यं गुणयोर्गुणानां वैक्यं भा
ज्ये परिकल्प्याग्रैक्यं शेषस्तयोस्तेषां चैक्यम
ग्रं शेषं क्षेपकं परिकल्प्य यदुक्तवदुक्तरीत्या
स्फुटकुट्टकः कृतोसौ संश्लिष्टसंज्ञो भवति
उपजातिः ॥१८॥ उदाहरणं कइति यो

उदाह- कः पंचनिघ्नो विहृतस्त्रिषष्ट्या
सप्तावशेषोथ स एव राशिः दशाहतः
स्याद्विहृतस्त्रिषष्ट्या चतुर्दशाग्रो वद
राशिमेनं अत्र गुणैक्यं भाज्यं अग्रैक्यं
शुद्धिः न्यासः १५।६३।२१ पूर्ववज्जा
तो गुणः ८ फलं २ गुणो हृतृष्ट हारा ८
च्छोधितो जातो राशिः १४ इति कुट्ट
कव्यवहारः॥

राशिः पंचगुणः स्वधिकष
ष्ट्या भक्तः सप्तशेषः स एव च दशगुणस्त
थैव भक्तश्चतुर्दशशेषः स्यात्तं क इति त
मेनं राशिं वदेत्यर्थः १८ उपजाति अत्रगुण
कौ ५।१०॥ शेषकौ ७।१४ भिन्नौ हार ६३ अत्रै

कइतिसंश्लिष्टतातत्रगुणैक्यं १५ भाज्यहार
६३ शेषैक्यं २१ क्षेपः त्रयाणां त्रिभिरपवर्त्त
ने ५।२१।७ दृढभाज्यहारयोर्मिथो विभा
गे लब्धी १।४ क्षेपं ७ खं चाधोधो विन्यस्य
कृतावल्ली ० ४ राशी ७ २८ दृढभाज्यहारत
ष्टौ ३ गु ० णे ७ दृढहारा २१ च्छोधिते
१४ जातो राशिः अयमेव पंचगुणः ७० त्रिघ

अथ गणितपाशे निर्दिष्टांकैः करण
सूत्रं स्थानांतमेकादिचयांकघातः
संख्याविभेदा नियतैः स्युरंकैः भक्तों
ऽकमित्यांकसमासनिघ्नः स्थानेषु यु
क्तो मितिसंयुतिः स्यात् ॥१॥

घ्निभक्तः ७० स एव राशीः १४ दशगुणः १४ तथै
व ६३ भक्तः शेषं २८ शुद्धिपक्षे लब्धिगुणौ २।
७ तत्तगणाभ्यां ५।२१ तष्टौ ३।१४ शुद्धिजौ स्तः स
एव गुणः १४ एवं गुणकशेषयोर्वहवो ऽप्युदाहर्त
व्याः ॥ इति कुट्टकाध्यायः अथ गणितसूत्रमव
तारयति अथेति पाशावदसुकरोद्धारत्वा
दस्य गणितपाशेति संज्ञा निर्दिष्टैरुद्दिष्टैरंकैः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

संख्याया: करणार्थसूत्रं स्थानांतमिति ये
षामंकानां प्रस्थार: कार्यस्तेषुयावंत्येकद
शशतसहस्रादीनिस्थानानिभवंति तत्प
र्यंतमेकादिचयांकघात: कार्य: आदि: प्र
थमश्च यो वृद्धिचयो एकरूपावादिचयौ
येषां ते एकादिचयाई दृशा येकास्तेषांघा
तोमिथोगुणने थ्रयंभाव: उद्दिष्टांकीयस्था
न संख्यया एकादयएकोत्तरवृद्ध्यांका:स्था
प्यास्तेषांमिथोगुणनाकार्येति सघातोनि
यतैरंकै: संख्याविभेदा: स्यु: घातसंख्य
समा: प्रस्थारभेदाभविष्यंतीत्यर्थ: प्रति
भेदांचांकानांनैपत्यंप्रस्तारविन्यासादे
वलभ्य किंच सघातोकससमासनिघ्न उ
द्दिष्टांकयोगेननिघ्नोंकमित्यकसंख्यया
भक्तोलब्धिरूप: स्थाने घू द्दिष्टांकीये
कादशशतादिस्थाने ष्वधोधोयुक्तोविन्य
स्यमिलितोमिति संयुति: संख्यैक्यंस्यात्
इंद्रवज्रा॥१॥ श्रीरस्तु॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उदाहरणं द्विकेति द्विकाष्टकाभ्यां २८ त्रिनवा
ष्टके ३९८ द्व्यादिनवांतैः २३४५६७८९ पृ
थक्पृथक्प्रस्तारकरणे कति संख्याभेदा
भवंति कियंतिय द्रे देवानेषां प्रस्तार इत्य
र्थः तत्संख्यकैक्यानिच कति प्रस्तारभेदा
नि विष्टांकानां योजने च कः संख्याजायत इ

अत्रोद्देशकः द्विकाष्टकाभ्यां त्रिनवाष्ट
केर्वा निरंतरं द्व्यादिनवावसानैः सं
ख्याविभेदाः कति संभवन्ति तत्सं
ख्यकैक्यानि पृथक् वदाशु २ न्या
सः २।८ अत्र स्थाने २ स्थानांतमे
कादिचयांकः ।।२ घातः २।। वं जा
तौ संख्याभेदौ २ अथ सएव घातोंक
समास १० निघ्नो २० कमिता २ भक्तः
१० स्थानद्वये युक्तो जातं संख्यैक्यं
११ द्वितीयोदाहरण न्यासः ३।९।८॥
त्यर्थः आशु शीघ्रं वद॥ उपजातिः॥ तत्रा
दौ द्विकाष्टकप्रस्ताराय न्यासः अत्र २।८ ए
कदशेत्यादि गणितया स्थान संख्या २ तद
वध्येकादिचयांकन्यासः ।।२ अनयोर्घातः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२ अथसंख्याभेदस्तथाच भेदद्वयवानस्य
प्रस्तार इत्यर्थः अथमेव घातो २ क २।८
समास १० निघ्नो २० कमित्यास्थान संख्यया
२ भक्तः १० लब्धं स्थानद्वये धो धो न्यस्तो १
मेलितो ११ - जातं संख्यैकं तथाच प्रस्तार
स्य संख्यैकस्य च प्रदर्शनं | २८ अथत्रिनवा
ष्टक प्रस्ताराय न्यासः ३। | ८२ ११ २।८॥
अत्र स्थानचयांतमेकादिचयांकन्यासः १।२।३
अत्रैकादिचयांकाः १।२।३ घातः ६ ए
वं जाताः संख्याभेदाः घातो ६ क समा
सा २ हतो १२ - कमित्या भक्तः ४ - स्था
नत्रये युक्तो जातं संख्यैकं ४४४ - तृ
तीयोदाहरणं न्यासः २३४५६७८९ ए
वमत्र संख्याभेदाः चत्वारिंशत्सहस्रा
णि शतत्रयं विंशतिश्च ४०३२० संख्यै
कं च चतुर्विंशतिनिखर्वाणि त्रिषष्टिप
द्मानि नवनतिकोट्यो नवनवतिलक्षाः
पंचसहस्राणि शतत्रयं षष्टिश्च २४
६३९९९९९७५३६०॥
एषां घातः ६ लब्धा प्रस्तारभेदसंख्या अथमे
व घातोकानां ३।९।८ समासेन २० गुणितो १२०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कमित्या ३ भक्तः लब्धं स्थानत्रये धोधोवि
न्यस्य मेलितं ४४४॰ जातं संख्यैक्यं प्रस्तार
स्य संख्यैक्यस्य च प्रदर्शनं यथा
अथ द्व्यादिनवांतानां प्रस्ताराय
न्यासः २।३।४।५।६।७।८।९।
अत्र स्थानाष्टकात्मेकादिचयांक
न्यासः १।२।३।४।५।६।७।८।९
यो घातः ४-३२॰ लब्धा प्रस्तारभे
द संख्या अयमेव घातोंकानां द्व्यादिनवा
तानां योगेन ४४ गुणितो १७७४-८० कसंख्य
या ८ भक्तः २२१७६०॰ लब्धं स्थानाष्टके धो
धो विन्यस्य मेलितं २४६३९९९७५३६० ए
षां स्थानानां निखर्वादिसंज्ञा मूले स्पष्टीकृत्य
लिखिता उदाहरणांतरमाह पाशेति या

उदाहरणं पाशांकुशाहिडमरूकक
पालशूलैः खट्वांगशक्तिशरचापयु
तैर्भवंति अन्योन्यहस्तकलितैः क
ति मूर्तिभेदाः शंभोर्हरेरिव गदासि
सरोजशंखैः ॥३॥

शो॰ नागपाशाख्यास्त्रविशेषः १ अंकुशः सृ
णिः २ अहिः सर्पः ३ डमरूकं डमरूवाद्यवि
शेषः ४ कपालं शवशिरोस्थि ५ शूलं त्रिशू

३२८
२३८
८३२
३४२
८२३
२८३
४४४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लं ६ षट्वांगः कापालिकधार्यः शस्त्रविशेषः ७ शक्तिः प्रसिद्धा ८ शरो वाणः ९ चापोधनुः १० एतैरन्योन्यविनिमयेन हस्तैर्वाहुभिः कलितैः धृतैरुपलक्षिताः शंभोः शिवस्य मूर्तिभेदाः कति भवंति तत्रदृष्टांततयोदाहरणांतरं पृच्छति हरेरिवेति गदा १ असिः खड्गः २ सरोजं कमलं ३ शंखः ४ एतैर्विनिमयेन चतुर्भुवाहुभुधृतैर्विलोप्यद्या मूर्तिभेदास्तद्वद्धरेरपि मूर्तिभेदसंख्या वाच्येत्यर्थः ॥ व-३॥

विशेषकरणार्थं सूत्रं याव स्थानेषु तुल्यांकास्तद्भेदैस्तु पृथग्युतैः प्राग्भेदा विहृतांभेदास्ते संख्येक्यंच पूर्ववत् ४

प्रश्नोद्दे — — द्विद्व्येकभूपरिमितैः कति संख्यकाः स्युस्तासांप्रतिं च गणकाशु समपृच्छत्वं प्रोभोधि कुंभिशरभूतशरैस्तथैकैश्चेदेकपाशमितिपुक्ति विशारदोसि ॥ ५॥

अत्रा प्रथानां दशकतयादशस्थानानितद्वंतमेकादिवयांकन्यासः १।२।३।४।५।६।७।८।९। १०।१२ अा घातः ३६२८ ८०० लब्धा मूर्तिभेदा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

संख्याइयमुद्दिष्टांकानामेकादिदशांतानां समा
सेन ५५ गुणिता १२२५८४००० प्रक्रमित्या १०
भक्ता १२२५८४००० लब्धं दशसु स्थानेषु धो
धो विन्यस्य योजितं २२१७५२२२२९७७८२४००
जातं संख्यैक्यं॰ एवं हरेरपि मूर्त्तिभेदानयने त
त्र स्थानचतुष्कांतमेकादिचयांकन्यास: १।२।३।४।
एषां घात: २४ लब्धा मूर्त्तिभेदसंख्या सघा
तों २४ कसमासेन गुणितो २४० क्रमित्या ४ भ
क्त: ६० लब्धं स्थानचतुष्टये धोधो न्यस्तं मे॰
लितं ६६६६० जातं संख्यैक्यं ॥ अथ विष्णुमूर्ति
प्रस्तार: ॥ अथोद्दिष्टांके षु कतिपयांकसाम्ये
विशेषं सूत्रयति यावदिति उद्देशे कृते याव॰
तः स्थानेषु तुल्यांका भवंति तावत्स्थानानां॰
मित्या पृथक्पृथक् भेदा: साध्या: अथ तैर्भे
दैर्पूर्वैर्भिन्नैर्भाजकै: प्राग्भेदा: स्थानांत
मेकादिचयांकघातोत्पादिता भेदा भाज्या
विहृता विभक्ता लब्धसंख्याका भेदा: स्यु:
स्पष्टी भवंतीत्यर्थ: तत्संख्यैक्यं च पूर्ववदे
व न तत्र संस्कारांतरमपेक्षत इत्यर्थ: ॥ अनु
ष्टुप् ॥ ४ ॥ तदुदाहरति द्वीति श्लोकमुपरि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA